

Ερευνώντας τον κόσμο του παιδιού

Τόμ. 19 (2022)

Οι 1000 πρώτες μέρες ζωής, ο ρόλος του πατέρα και η βρεφική χειροπρακτική

Ευαγγελία Τσερπέλη, Κωνσταντίνος Χρήστος Δαουλτζής

Copyright © 2022, Κωνσταντίνος Χρήστος Δαουλτζής

Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά-Μη Εμπορική Χρήση 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Τσερπέλη Ε., & Δαουλτζής Κ. Χ. (2022). Οι 1000 πρώτες μέρες ζωής, ο ρόλος του πατέρα και η βρεφική χειροπρακτική. *Ερευνώντας τον κόσμο του παιδιού*, 19, 44-64. ανακτήθηκε από <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/omep/article/view/31908>

Οι 1000 πρώτες μέρες ζωής, η σύναψη δεσμού με τον πατέρα και ο ρόλος της βρεφικής χειροπρακτικής: Μια βιβλιογραφική ανασκόπηση

Ευαγγελία Τσερπέλη, Ψυχολόγος, Υποψήφια Διδασκίστρια ΕΚΠΑ, Πιστοποιημένη Εκπαιδύτρια Βρεφικού Μασάζ ΙΑΙΜ, evtserpeli@outlook.com

Κωνσταντίνος Χρήστος Δαουλτζής, Διδάκτωρ Κοινωνικής Ψυχολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, daoultzis@panteion.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα βιβλιογραφική ανασκόπηση εξετάζει το ρόλο του πατέρα στα πρώτα περίπου 2 χρόνια ζωής του παιδιού. Η περίοδος αυτή που περιλαμβάνει τη σύλληψη του παιδιού έως και τα δεύτερα γενέθλια του θεωρείται καθοριστικής σημασίας στη διαμόρφωση των βέλτιστων συνθηκών που θα θέσουν τα θεμέλια της μετέπειτα ανάπτυξης του. Με αναφορά στη θεωρία του δεσμού (attachment theory) συζητάται η σπουδαιότητα της ποιότητας της σχέσης μεταξύ πατέρα-βρέφους/νηπιού στα πρώτα χρόνια ζωής του τελευταίου. Η ποιοτική φροντίδα ανατροφής (nurturing care) στην πρώιμη παιδική ηλικία φέρεται να μπορεί να αποτρέψει ή ακόμη και να αντιστρέψει τις επιβλαβείς συνέπειες του άγχους της πρώιμης ζωής, με δια βίου οφέλη για την ψυχοκοινωνική ανάπτυξη του παιδιού. Παρατηρείται παγκόσμια αλλαγή τόσο στις κοινωνικοπολιτισμικές νόρμες όσο και στις κοινωνικές προσδοκίες οι οποίες παρακινούν τον πατέρα να εμπλέκεται περισσότερο στην ανάπτυξη του παιδιού τόσο προγεννητικά όσο και περιγεννητικά. Γίνεται αναφορά σε ενδεικτικούς παράγοντες που φέρονται να επηρεάζουν τη διαμόρφωση της σχέσης αυτής και τέλος, προτείνεται ως μια μέθοδος ανάπτυξης και καλλιέργειας της σχέσης αυτής η πρακτική της βρεφικής χειροπρακτικής (infant massage). Το πλεονέκτημα αυτής της τεχνικής έγκειται στο συνδυασμό μιας συμπεριφορικής παρέμβασης -τη φυσική προσέγγιση προς το βρέφος- με μια ουσιαστική συναισθηματική επικοινωνία, ψυχολογική και συναισθηματική εγγύτητα. Η βρεφική χειροπρακτική φαίνεται να συμβάλλει στη δημιουργία ασφαλούς τύπου δεσμού. Παρά όμως τα θετικά αποτελέσματα που έχουν βρεθεί, η συνολική αποτελεσματικότητα της βρεφικής χειροπρακτικής έχει απασχολήσει την επιστημονική κοινότητα, καθώς δεν είναι επαρκώς τεκμηριωμένη τόσο θεωρητικά όσο και εμπειρικά και είναι απαραίτητες περισσότερες έρευνες.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Ρόλος του πατέρα, Ύψος σύναψης δεσμού, Ποιοτική φροντίδα ανατροφής, Βρεφική χειροπρακτική

The first 1000 days, attachment to father and infant massage: A literature review

ABSTRACT

This literature review examines the role of the father during a child's life during the first 2 years of his/her life i.e. the first 1000 thousand days. This period, which extends from the child's conception up to their second birthday, is deemed of utmost importance in shaping the optimal conditions establishing the foundation for the child's later development. With reference to attachment theory, the importance of the quality of the father-infant/child relationship in the early years of the child's life is discussed. Quality nurturing care in early childhood is considered to be able to prevent or even reverse the harmful effects of early life stress, with lifelong benefits for the child's future psychosocial development. A global shift in both socio-cultural norms and societal expectations has been noted regarding fathers' role. This has resulted in fathers becoming more involved in the child's development both prenatally and perinatally. Some of factors that have influenced the quality of this relationship are discussed and finally, the practice of infant

massage is proposed as a method for developing and further supporting this relationship. This technique is advantageous given that it comprises a combination of a behavioral intervention whereby the infant is physically approached with psychological and emotional closeness. Infant massage is considered to contribute to the creation of a safe attachment style – i.e., a high-quality bond between a carer and a child. However, the overall effectiveness of infant massage remains to be substantiated. The review concludes that more research is needed to ensure a rigorous evidence base.

KEY WORDS: Father’s role; Attachment styles; Nurture care; Infant massage.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σήμερα οι άνδρες που πρόκειται να γίνουν πατέρες είτε για πρώτη φορά είτε όχι συμμετέχουν σε μεγαλύτερο βαθμό σε προγεννητικές δραστηριότητες και ασχολούνται με τη φροντίδα του παιδιού περισσότερο (Fagerskiold, 2008· Halle et al., 2008 όπ. αναφ. στο Lau & Hutchinson, 2020). Όπως η μετάβαση στην πατρότητα θεωρείται μια κρίσιμη περίοδος στις ζωές των ανδρών και ως εκ τούτου η υποστήριξη αυτών για μια πιο ομαλή μετάβαση στην πατρότητα κρίνεται απαραίτητη ώστε να συμβάλλει στη βέλτιστη δυνατή συμμετοχή των πατέρων στα μετέπειτα χρόνια ζωής του παιδιού (Bakermans-Kranenburg et al., 2019).

Στην πρόσφατη βιβλιογραφία αλλά και κατά τη διαμόρφωση πολιτικών και στρατηγικών φαίνεται να αποδίδεται μεγάλη έμφαση στις «πρώτες 1000 μέρες», καθώς αποτελεί μια περίοδο ύψιστης σημασίας για την ανάπτυξη του παιδιού· το διάστημα που καλύπτουν αυτές οι πρώτες 1000 μέρες εκτείνονται από τη σύλληψη του παιδιού μέχρι περίπου τα 2 χρόνια ζωής του (Cusick & Georgieff, 2016), ενώ τα αποτελέσματα επιπλέον κλινικών και επιδημιολογικών ερευνών που αφορούν τη νευροαναπτυξιακή πορεία του παιδιού προτείνουν την επέκταση αυτού του χρονικού παραθύρου στα 3 χρόνια (Cusick & Georgieff, 2016· Shonkoff et al., 2012). Σε κάθε περίπτωση, η περίοδος των πρώτων δύο ετών είναι σημαντική για την υγεία των γυναικών και των παιδιών (Farpour-Lambert et al., 2018).

Η σπουδαιότητα της βρεφικής ηλικίας ως θεμέλιο για τη μετέπειτα ανάπτυξη, αν και είναι εύλογη, μόλις πρόσφατα έχει αναγνωρισθεί από τους αντίστοιχους οργανισμούς και κοινότητες της υγείας και της ανάπτυξης (Heckman, 2015 όπ. αναφ. στο Kuruvilla et al., 2016· Machel, 2017). Το 2015, η ανάπτυξη της πρώιμης παιδικής ηλικίας συμπεριλήφθηκε στους Στόχους Βιώσιμης Ανάπτυξης (Britto et al., 2017) γεγονός που επιβεβαιώνει την αναγνώρισή της στην παγκόσμια ατζέντα για την έμφαση στην πρώιμη ανάπτυξη του παιδιού (Unicef, χ.η.). Η αναγνώριση αυτή βασίστηκε σε προηγούμενες προσπάθειες που περιλάμβαναν την ανάπτυξη της πρώιμης παιδικής ηλικίας στη Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού, η οποία αναφέρει ότι ένα παιδί έχει το δικαίωμα να αναπτυχθεί «στο μέγιστο δυνατό βαθμό» και αναγνώρισε «το δικαίωμα κάθε παιδιού σε ένα βιοτικό επίπεδο κατάλληλο για τη σωματική, πνευματική, πνευματική, ηθική και κοινωνική ανάπτυξη του παιδιού» (Unicef, χ.η.).

Η βρεφική ηλικία αποτελεί μια περίοδο σημαντικής ανάπτυξης της δομής και της λειτουργίας του εγκεφάλου (Gao et al., 2017). Είναι επίσης η πλέον πλαστική περίοδος ανάπτυξης του εγκεφάλου, ο οποίος διπλασιάζει το βάρος του τον πρώτο χρόνο μετά τη γέννηση (Berg, 2016). Κατά την νευρωνική ανάπτυξη, οι νευρικές συνδέσεις διαμορφώνονται σύμφωνα με το γονιδιακό υπόστρωμα και τις πρώιμες εμπειρίες ζωής, ενώ και η σωστή διατροφή, η προστασία του βρέφους και η παροχή ερεθισμάτων μέσω της ομιλίας, του παιχνιδιού και της ευαίσθητης προσοχής από τους φροντιστές καθίστανται σχεδόν εξίσου σημαντικές (Unicef, χ.η.). Οι πρώτες αυτές εμπειρίες συμβάλλουν στη διαμόρφωση των αντιληπτικών, γνωστικών, και συναισθηματικών δυνατοτήτων των ατόμων (Fox et al., 2010). Η σημασία των εμπειριών αυτών, θετικών και αρνητικών, έγκειται

στο γεγονός ότι η πρώιμη παιδική ηλικία είναι μια ευαίσθητη περίοδος κατά την οποία τα παιδιά μπορεί να είναι περισσότερο ευάλωτα στον αντίκτυπο των εμπειριών αυτών (Hertzman, 2013).

Αντίθετα, οι αρνητικές ή οι αντίξοες εμπειρίες κατά την βρεφική και πρώιμη παιδική ηλικία συνδέονται με την εμφάνιση υψηλών επιπέδων στρες τα οποία με τη σειρά τους συνδέεται με μεταγενέστερες διαταραχές στη μάθηση, τη συμπεριφορά και τη σωματική και ψυχική ευεξία του παιδιού (Shonkoff et al., 2012). Οι αντίξοες εμπειρίες αναφέρονται σε συνθήκες φτώχειας, χρήση ουσιών από τους γονείς ή ψυχική ασθένεια και έκθεση σε βία (Center on the Developing Child, 2007). Ειδικότερα η έκθεση σε βία αποτελεί μεγάλο κομμάτι των αντίξοων εμπειριών, καθώς περιλαμβάνεται και οποιαδήποτε έκθεση του παιδιού σε κακοποίηση (συναισθηματική, σωματική, σεξουαλική), παραμέληση (συναισθηματική, σωματική) ή / και οικογενειακή δυσλειτουργία (π.χ. διαζύγιο, ενδοοικογενειακή βία κ.α.) (Felitti & Anda, 2010). Σε περιπτώσεις αρκετών βιωμάτων σε αντίξοες εμπειρίες, ορισμένα νευρωνικά κυκλώματα (όπως το σύστημα απόκρισης στο άγχος) μπορούν να επηρεαστούν και το παιδί να νοιώθει υπερβολική εγρήγορση καθώς αντιλαμβάνεται το περιβάλλον του ως συνεχώς απειλητικό (Center on the Developing Child, 2007) με αρνητικές μακροπρόθεσμες συνέπειες όπως οι αγχώδεις διαταραχές (Shonkoff et al., 2012· Franke, 2014). Ιδίως δε όταν αυτές οι αντίξοες εμπειρίες εμφανίζονται νωρίτερα από τη σύλληψη και συνεχίζονται σε όλη την προγεννητική και πρώιμη ζωή, εκτός από τις επιπτώσεις σε συγκεκριμένα νευρωνικά κυκλώματα, μπορεί να επηρεαστεί και συνολικά η εγκεφαλική ανάπτυξη σε συνδυασμό με τις αρνητικές εμπειρίες της πρώιμης μάθησης με αποτέλεσμα να παρατηρείται μη τυπική ανάπτυξη κατά τον πρώτο χρόνο ζωής, η οποία μπορεί να εμφανιστεί και σε επόμενες αναπτυξιακές φάσεις (Black et al., 2017).

Η σχέση μεταξύ των αντίξοων εμπειριών και η εμφάνιση των αρνητικών συνεπειών δεν είναι γραμμική καθώς μπορεί να ρυθμιστεί από το ρόλο του γονέα / φροντιστή. Ο γονέας / φροντιστής μπορεί να βοηθήσει το παιδί να αντιμετωπίσει το αγχογόνο περιβάλλον, με την παροχή κατάλληλης φροντίδας, μειώνοντας την υπερβολική εγρήγορση των συστημάτων απόκρισης στο άγχος (Shonkoff et al., 2012). Μία έννοια κλειδί στην αντιμετώπιση των αντίξοων εμπειριών είναι η ψυχική ανθεκτικότητα η οποία δύναται να ενδυναμωθεί στο παιδί με την καθοριστικής σημασίας συνεισφορά του γονέα (Traub & Boynton-Jarrett, 2017), ο οποίος πρωτίστως πρέπει να έχει εκπαιδευτεί κατάλληλα. Οι ικανότητες αυτές των γονέων / φροντιστών δε μετριάζουν μόνο τις συνέπειες των αντίξοων εμπειριών αλλά απαιτούνται και ως προϋποθέσεις για την παροχή ασφαλών, σταθερών και υποστηρικτικών σχέσεων (Gardner, 2013).

Η ποιοτική φροντίδα ανατροφής (nurturing care) στην πρώιμη παιδική ηλικία φέρεται να μπορεί να αποτρέψει ή ακόμη και να αντιστρέψει τις επιβλαβείς συνέπειες του άγχους της πρώιμης ζωής, με δια βίου οφέλη για την ψυχοκοινωνική ανάπτυξη του παιδιού (Center on the Developing Child, 2007). Η ποιοτική αυτή φροντίδα ανατροφής προϋποθέτει ένα σταθερό και κατάλληλα αποκριτικό στις ανάγκες του παιδιού περιβάλλον, το οποίο παρέχει ευκαιρίες μάθησης και κοινωνικές αλληλεπιδράσεις που χαρακτηρίζονται από ανταποδοτικότητα και συναισθηματική υποστήριξη (Britto et al., 2017). Καθώς, όπως προαναφέρθηκε, ο ρόλος του γονέα / φροντιστή λειτουργεί ως ρυθμιστής, είναι αναγκαίο ο φροντιστής να είναι αξιόπιστος, συνεπής και στοργικός ήδη από τα πρώιμα στάδια της ζωής του παιδιού (Maggi et al., 2010).

Αν και παραδοσιακά ο ρόλος του φροντιστή έχει αποδοθεί στη μητέρα (π.χ. Lightfoot et al., 2014) λόγω ίσως της ιδιαίτερης σημασίας της μητρότητας (για μια πλήρη επισκόπηση βλ. και Arendell, 2000), σύγχρονες έρευνες (π.χ. Dette-Hagenmeyer et al., 2014· Lamb, 2000) άρχιζαν να εστιάζουν και στο ρόλο του πατέρα. Η παγκόσμια αλλαγή που παρατηρείται αφενός στις κοινωνικοπολιτισμικές νόρμες και αφετέρου στις κοινωνικές προσδοκίες παρακινούν τον πατέρα

να εμπλέκεται περισσότερο στην ανάπτυξη του παιδιού τόσο προγεννητικά όσο και μετά τον τοκετό (Bakermans-Kranenburg et al., 2019). Λαμβάνοντας υπόψη τις αλλαγές στο ρόλο του πατέρα όπως και την πιο ενεργό συμμετοχή του στη φροντίδα του παιδιού (Banchefsky & Park, 2016), η παρούσα ανασκόπηση εστιάζει στο ρόλο του πατέρα και τις κατάλληλες στρατηγικές που μπορεί να τον βοηθήσουν για τη μεγιστοποίηση της ωφέλειας του παιδιού και της οικογένειας (Bakermans-Kranenburg et al., 2019).

Η θεωρία του Δεσμού (Attachment theory)

«Η θεωρία της προσκόλλησης υποστηρίζει ότι οι πραγματικές σχέσεις των πρώτων σταδίων της ζωής διαμορφώνουν ανεξίτηλα τις λειτουργίες επιβίωσής μας με βασικούς τρόπους και ότι για το υπόλοιπο της διάρκειας ζωής οι διαδικασίες για τη δημιουργία δεσμού βρίσκονται στο επίκεντρο της ανθρώπινης εμπειρίας» (Schore και Schore, 2008, σελ. 9)

Κατά το πρώτο έτος της ζωής ενός βρέφους, η δημιουργία σχέσης δεσμού είναι ένα σημαντικό ορόσημο ανάπτυξης (Bakermans-Kranenburg et al., 2019).

Ο δεσμός είναι η συναισθηματική σχέση που αναπτύσσεται μεταξύ των παιδιών ηλικίας περίπου 7 με 9 μηνών και των ενηλίκων – φροντιστών τους (Lightfoot et al., 2014). Ο κρίσιμος παράγοντας που προσδιορίζει με ποιον θα δημιουργήσουν δεσμό τα βρέφη είναι ο θετικός υποστηρικτικός ρόλος του ατόμου – φροντιστή· με άλλα λόγια σε ποιο βαθμό προσφέρει μια ασφαλή βάση από την οποία το παιδί θα εξερευνήσει τον κόσμο και θα αποτελεί ο φροντιστής μια πηγή παρηγοριάς (Lightfoot et al., 2014· Maggi et al., 2010). Οι υποστηρικτικοί γονείς προσαρμόζονται στις ανάγκες του παιδιού τους και είναι αποκριτικοί χωρίς όμως να υιοθετούν και παρεμβατικό ρόλο. Στη βιβλιογραφία του δεσμού, η άσκηση του γονεϊκού ρόλου στην πρώιμη παιδική ηλικία κατ' αυτόν τον τρόπο φαίνεται να προάγει τη συναισθηματική ασφάλεια των παιδιών και το αίσθημα εμπιστοσύνης προς τον φροντιστή (π.χ. Brown et al., 2012). Ο ίδιος ο εμπνευστής της θεωρίας του δεσμού, Bowlby (1982, σελ. 371, όπ. αναφ. στο Van den Dries et al., 2009) δήλωσε για τη φύση των σχέσεων δεσμού: «Για να πούμε για ένα παιδί ότι (...) έχει αναπτύξει δεσμό με κάποιον σημαίνει ότι είναι έντονα διατεθειμένο να αναζητήσει εγγύτητα και επαφή με ένα συγκεκριμένο πρόσωπο και αυτό συμβαίνει σε συγκεκριμένες καταστάσεις, ιδίως όταν είναι φοβισμένο, κουρασμένο ή άρρωστο».

Το ύψος σύναψης δεσμού επιμερίζεται σε τέσσερις τύπους (οι τρεις πρώτοι προτάθηκαν από την Ainsworth και τους συνεργάτες της π.χ. Ainsworth et al., 1971· Ainsworth et al., 1978 και ο τέταρτος από τους Main & Solomon, 1990 (όπ. αναφ. στο Kennedy & Kennedy, 2004): (1) Ασφαλής δεσμός, κατά τον οποίο τα βρέφη χρησιμοποιούν τη μητέρα ως ασφαλή βάση για εξερεύνηση και αναζήτηση επαφής μαζί της μετά από αποχωρισμό, (2) Αποφευκτικός δεσμός, κατά τον οποίο τα βρέφη δεν χρησιμοποιούν τη μητέρα ως ασφαλή βάση για εξερεύνηση και αποφεύγουν τη μητέρα κατά την επανένωση ή την προσεγγίζουν μόνο έμμεσα, (3) Αμφιθυμικός δεσμός, κατά τον οποίο τα βρέφη δεν μπορούν να χρησιμοποιήσουν τη μητέρα ως ασφαλή βάση και συχνά θυμώνουν και την απομακρύνουν μετά την επανένωση και (4) Αποδιοργανωμένος δεσμός, κατά τον οποίο δεν υπάρχει προβλέψιμο ή αποτελεσματικό συμπεριφορικό μοτίβο της μητέρας για τη διαχείριση του στρες που βιώνουν τα βρέφη (Kennedy & Kennedy, 2004· National Collaborating Centre for Mental Health, 2015).

Η Bretherton (2010) αναφέρει ότι αρχικά ο Bowlby (1958) δεν αναφέρθηκε στον πατέρα ως ενδεχόμενη φιγούρα φροντιστή με τον οποίο μπορεί το βρέφος να αναπτύξει δεσμό – μια προσέγγιση που άλλαξε αρκετά με την πάροδο του χρόνου. Χαρακτηριστικό είναι ότι ο ίδιος ο

Bowlby μεταγενέστερα (1969/ 1982) όσο και η Ainsworth (1967) υπογράμμισαν ότι και ο πατέρας μπορεί να αποτελέσει πρόσωπο δεσμού – μια προσέγγιση που επιβεβαιώνεται και στη σύγχρονη βιβλιογραφία (Bakermans-Kranenburg et al., 2019). Ωστόσο, το μεγαλύτερο μέρος της σχετικής βιβλιογραφίας έχει επικεντρωθεί κυρίως στο δεσμό μητέρας – παιδιού, ενώ στον πατέρα έχει αποδοθεί ένας υποστηρικτικός και περιφερειακός ρόλος ο οποίος αμφισβητείται έντονα τις τελευταίες δεκαετίες (Fegran et al., 2008).

Αν και οι περισσότερες έρευνες έχουν εστιάσει στη μητέρα, υπάρχουν εμπειρικές μελέτες που έχουν εξετάσει το ρόλο του πατέρα στη διαμόρφωση δεσμού και έχουν αναδείξει την κρισιμότητα ασφαλούς τύπου δεσμού στην ευρύτερη ανάπτυξη του παιδιού. Παράδειγμα αποτελεί η έρευνα των Veríssimo et al. (2011) οι οποίοι εξέτασαν διαχρονικά τη σχέση μεταξύ του ασφαλούς δεσμού με τον πατέρα όταν το παιδί ήταν ηλικίας δύο έως τριών ετών και τον αριθμό των αμοιβαίων φίλων κατά την προσχολική τάξη (τεσσάρων ετών). Συμπεράναν, ότι τα παιδιά που είχαν ασφαλή δεσμό με τον πατέρα τους έτειναν να έχουν περισσότερους αμοιβαίους φίλους. Άλλη έρευνα αναφέρει ότι η σχέση μεταξύ προβλημάτων συμπεριφοράς παιδιών προσχολικής ηλικίας και του ανασφαλούς τύπου δεσμού με τον πατέρα ήταν ισχυρότερη από την αντίστοιχη σχέση με τον ανασφαλή τύπο δεσμού με τη μητέρα (Bureau et al., 2017). Ο ασφαλής τύπος δεσμού φαίνεται να συνδέεται με θετικά αποτελέσματα σε όλους τους τομείς της ψυχοκοινωνικής ανάπτυξης του παιδιού, ενώ ο ανασφαλής και ο αποδιοργανωμένος τύπος συνδέονται με μια σειρά εμφάνισης τύπων ψυχοπαθολογίας μεταγενέστερα (Barlow et al., 2016). Ως εκ τούτου είναι σημαντική η εύρεση αποτελεσματικών μεθόδων για την προάσπιση δημιουργίας ασφαλούς τύπου δεσμού.

Σε συστηματική ανασκόπηση που πραγματοποιήθηκε σχετικά με την αποτελεσματικότητα γονεϊκών προγραμμάτων για την αντιμετώπιση του ανασφαλούς και του αποδιοργανωμένου τύπου δεσμού βρέθηκε ότι η πρώιμη παρέμβαση σε βιολογικούς ή όχι γονείς, με ιδιαίτερη έμφαση στη μητέρα – μητριά, μπορεί να προωθήσει τον ασφαλή τύπο δεσμού (Wright & Edginton, 2016). Τα αποτελέσματα αυτά έχουν επιβεβαιωθεί και για άλλα προγράμματα (π.χ. Mountain et al., 2017), έχοντας όμως στο επίκεντρο τη μητρική φιγούρα. Με αυτόν τον τρόπο, ο πατέρας εμφανίζεται πάλι υποστηρικτικά στο μεγαλύτερο μέρος των γονεϊκών παρεμβάσεων (Panter-Brick et al., 2014) με το ρόλο του να υποβαθμίζεται. Παρόλα αυτά, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, ο ρόλος του πατέρα έχει βαρύνουσα σημασία για την ευημερία των παιδιών και είναι αναγκαία η προώθηση της συμμετοχής του σε ανάλογες παρεμβάσεις με απώτερο στόχο την επίτευξη της βέλτιστης ανάπτυξης των παιδιών (Panter-Brick et al., 2014).

Ο ρόλος του πατέρα

Η συμβολή της γονεϊκής διαπαιδαγώγησης (parenting) αναγνωρίζεται ως «κρίσιμη για την ανάπτυξη των παιδιών» (Tsaousis et al., 2012, σ. 215). Στην παρούσα ανασκόπηση, ο όρος «parenting» αποδίδεται με τους όρους γονεϊκή διαπαιδαγώγηση, άσκηση γονεϊκού ρόλου και γονική φροντίδα.

Ειδικότερα δε η συμβολή του πατέρα στη γνωστική, συναισθηματική και κοινωνική ανάπτυξη του παιδιού καθώς και στην ψυχική υγεία του τεκμηριώνεται από πληθώρα ερευνών (π.χ. Flouri, 2005· Sarkadi et al., 2008· Orondo et al., 2016). Λόγω των σημαντικών κοινωνικών αλλαγών που έχουν σημειωθεί στους ρόλους της μητέρας και του πατέρα και συνεπακόλουθα και στο ρόλο τους ως φροντιστές (Veríssimo et al., 2011), η εξέταση ειδικά του ρόλου του πατέρα αναδύεται ως κεντρικό ζήτημα για την ανάπτυξη του παιδιού (Adamsons & Johnson, 2013· Anderson et al., 1999· Cowan et al., 2009· Di Folco & Zavattini, 2014· Di Folco et al., 2015 όπ.

αναφ. στο Gnazzo et al., 2015· Fletcher, 2009· Gavin et al., 2002· McBride & Rane, 1997, όπ. ανάφ. στο Jesse & Adamsons 2018· Nettle, 2008). Οι πατέρες σήμερα σε πολλές χώρες του κόσμου συμμετέχουν περισσότερο ενεργά στη φροντίδα των παιδιών και σε κάποιες περιπτώσεις περισσότερο από τις μητέρες (βλ. και τη συγκριτική μελέτη των Craig & Mullan, 2011)· ένα φαινόμενο που αντανακλά τις κοινωνικές αλλαγές ως προς τους παραδοσιακούς ρόλους φύλου (Chaudhary et al., 2015· Pakaluk & Price, 2020). Ως φροντιστές, οι πατέρες τις τελευταίες δεκαετίες δραστηριοποιούνται ενεργά στην ανατροφή των παιδιών (child rearing), τη φροντίδα, τη σίτιση, τον καθαρισμό και την παροχή προστασίας (Chaudhary et al., 2015· McBride & Mills, 1993).

Στη χώρα μας, οι παραπάνω αλλαγές στο ρόλο του πατέρα επιβεβαιώνονται. Οι Dimitriadi και συνεργάτες (2015) ερεύνησαν τις απόψεις Ελλήνων πατέρων που είχαν παιδιά ηλικίας 2-8 ετών ως προς το ρόλο τους στη φροντίδα και γενικότερη ανάπτυξη του παιδιού. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι υπάρχει μια τάση αλλαγής της συμπεριφοράς του πατέρα, ο οποίος συμμετέχει στη φροντίδα του παιδιού και επενδύει στη μεταξύ τους σχέση. Τα αποτελέσματα της έρευνας αυτής αν και δεν μπορούν να γενικευτούν λόγω μη επαρκούς δείγματος παραμένουν ενδεικτικά των παγκόσμιων αλλαγών που παρατηρούνται και της εστίασης στη σχέση μεταξύ του πατέρα – φροντιστή και του παιδιού. Η σχέση αυτή αναφέρεται ως αναγκαία και ικανή συνθήκη για τη μεγιστοποίηση των θετικών αποτελεσμάτων στην ανάπτυξη του παιδιού, πέρα από την απλή φυσική παρουσία του πατέρα, και μπορεί να εδραιωθεί ακόμη και αν ο πατέρας δε ζει στο ίδιο σπίτι με το παιδί (Jesse & Adamson, 2018). Προς επίρρωση των παραπάνω, οι Orondo et al. (2016) βρήκαν στην εμπειρική τους έρευνα ότι οι ψυχολογικές και συναισθηματικές πτυχές της σχέσης του πατέρα με το παιδί, ιδίως κατά την βρεφική ηλικία, επηρεάζουν περισσότερο τη μεταγενέστερη συμπεριφορά των παιδιών από την απλή ενασχόληση του πατέρα με τη φροντίδα του παιδιού ή με το νοικοκυριό.

Η ουσιαστική αυτή σχέση πατέρα με παιδί μπορεί να προκύψει από την άσκηση θετικού γονεϊκού ρόλου (positive parenting) σύμφωνα με τους Cabrera et al. (2007). Οι ερευνητές έλαβαν υπόψη τρεις θετικές πτυχές του ρόλου αυτού: (i) την ευαισθησία, (ii) την αποδοχή και (iii) τη γνωστική διέγερση και τις αναγνώρισαν ως δείκτες παροχής υποστήριξης προς το παιδί. Ειδικά ο ρόλος του πατέρα βρέθηκε να επιφέρει σημαντικές επιπτώσεις στη γνωστική, γλωσσική, κοινωνική και συναισθηματική ανάπτυξη των παιδιών 2 και 3 ετών καθώς και στα προνήπια. Οι πατέρες με υψηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο και οι πατέρες των οποίων οι σύντροφοι έχουν δημιουργήσει σχέσεις υποστήριξης με τα παιδιά τους επιπλέον εμφανίζονται και ως λιγότερο παρεμβατικοί. Υποστηρικτικός θεωρείται ο γονέας που με συναισθηματική υποστήριξη και ενθουσιασμό για την αυτονομία του παιδιού ανταποκρίνεται στις ενεργές προσπάθειές του με τέτοιο τρόπο ώστε το παιδί να επεκτείνει τις γνώσεις και τις ικανότητές του. Παρεμβατικός θεωρείται ο γονέας ο οποίος είναι σε υπέρμετρο βαθμό ελεγκτικός και εμπλεκόμενος – δύο από τα χαρακτηριστικά του αρνητικού γονεϊκού ρόλου (Cabrera et al., 2007, σ. 210).

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, η εμπλοκή των πατέρων στην ανατροφή του παιδιού είναι ζωτικής σημασίας προγεννητικά (π.χ. φροντίδα στην έγκυο και δημιουργία υποστηρικτικού περιβάλλοντος στο σπίτι) όπως και μεταγεννητικά (π.χ. δημιουργία ουσιαστικών σχέσεων με το παιδί) (Alio et al., 2013). Αυτό ενδεχομένως να οφείλεται στο ότι το προγεννητικό περιβάλλον που διαμορφώνεται διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στη μετέπειτα ανάπτυξη του παιδιού (Glover et al., 2018). Ταυτόχρονα και ενώ η συμβολή του πατέρα στη δημιουργία περιβάλλοντος θεωρείται σχεδόν δεδομένη στις περισσότερες πυρηνικές οικογένειες με δύο γονείς πρέπει να υπογραμμιστεί ότι η έκφρασή αυτής της συμβολής εκτός από θετική μπορεί να είναι και αρνητική (Bakermans-

Kranenburg et al., 2019). Μεταγεννητικά, η επίδραση του πατέρα για τα πρώτα δύο χρόνια ζωής – περίοδο σημαντική για την εγκεφαλική ανάπτυξη (Winston & Chicot, 2016) – καθίσταται εξίσου όπως διαφαίνεται και από τις ακόλουθες ενδεικτικές έρευνες.

Η έρευνα των Kim et al. (2016) με 255 γονείς τυπικών βρεφών ηλικίας 3 – 4 μηνών ανέδειξε ότι οι πατέρες επηρεάζουν άμεσα τη νευροαναπτυξιακή πορεία των βρεφών μέσω δραστηριοτήτων φροντίδας, όπως η αλλαγή πάνας, η σίτιση ή το ντύσιμο και μέσω της συναισθηματικής υποστήριξης της μητέρας. Η έρευνα επίσης ανέδειξε το ρόλο του πατέρα στην ελαχιστοποίηση του στρες της μητέρας, επηρεάζοντας το βρέφος και έμμεσα. Σε άλλη έρευνα, οι Brown et al. (2012) συμπέραναν ότι ένας ασφαλής τύπος δεσμού μεταξύ του πατέρα και του παιδιού φαίνεται να: (α) σχετίζεται τόσο με το συνολικό χρόνο που αλληλεπιδρούν όσο και με την ποιότητα της πατρότητας, (β) παραμένει σχετικά σταθερός κατά την πρώιμη παιδική ηλικία και (γ) προβλέπει αυξημένη ευαισθησία και αποκριτικότητα του πατέρα με την πάροδο του χρόνου. Σε άλλη έρευνα που διενεργήθηκε με στόχο να εξετάσει αν οι αλληλεπιδράσεις του πατέρα με βρέφη ηλικίας 3 μηνών προέβλεπαν μελλοντικά προβλήματα συμπεριφοράς κατά τον πρώτο χρόνο της ζωής, η απόμακρη και αποστασιοποιημένη στάση του πατέρα βρέθηκε όντως να προβλέπει προβλήματα συμπεριφοράς – ένα εύρημα που έχει επιβεβαιωθεί και σε άλλες έρευνες (βλ. και Ramchandani et al., 2013).

Δεδομένων όλων των παραπάνω, είναι σημαντικό τόσο τα βρέφη όσο και οι γονείς τους να υποστηρίζονται για την προαγωγή ανάπτυξης ενός ασφαλούς τύπου δεσμού κατά τα πρώτα χρόνια της ζωής· χωρίς αυτόν, τα παιδιά είναι λιγότερο πιθανό να αναπτυχθούν πλήρως ψυχοσυναισθηματικά, ενώ ως ενήλικες είναι λιγότερο ευτυχημένοι, παρουσιάζουν συμπτώματα εξαρτητικής διαταραχής προσωπικότητας και χαμηλότερα επίπεδα ψυχολογικής ανθεκτικότητας (Winston & Chicot, 2016). Το πρώτο έτος της ζωής φαίνεται να είναι το κλειδί για τη δημιουργία ασφαλούς δεσμού μεταξύ του πατέρα και του παιδιού και μέσα από διεργασίες ουσιαστικής αλληλεπίδρασης, το παιδί να αποκτά αυτονομία και αναπτύσσει το αίσθημα της ασφάλειας στις διαπροσωπικές του σχέσεις (Márquez et al., 2019).

Παράγοντες που μπορεί να επηρεάσουν το γονεϊκό ρόλο του πατέρα

Ο θετικός γονεϊκός ρόλος που παρουσιάστηκε στην προηγούμενη ενότητα μπορεί να παρεμποδίζεται από ένα πλήθος κοινωνικοοικονομικών ή προσωπικών περιστάσεων όπως η ανεργία, το άγχος και / ή κατάθλιψη (Maggi et al., 2010). Διάφορα μοντέλα που έχουν προταθεί (Belsky, 1984· Doherty et al., 1998· Parke, 1996 όπ. αναφ. στο Wood & Repetti, 2004) σχετικά με τους παράγοντες που καθορίζουν την ποιότητα της αλληλεπίδρασης με το παιδί και την εμπλοκή των γονέων στην ανατροφή του περιλαμβάνουν πρωτίστως τα ίδια τα χαρακτηριστικά του παιδιού (π.χ. προσωπικότητα) αλλά και των γονέων και δευτερευόντως άλλους παράγοντες από το άμεσο περιβάλλον – πλαίσιο αναφοράς (π.χ. αγχωτικά γεγονότα ζωής). Ειδικότερα τα δύο τελευταία μοντέλα των χαρακτηριστικών των γονέων και των παραγόντων του άμεσου περιβάλλοντος υπογραμμίζουν τον αμφίδρομο χαρακτήρα της σχέσης του πατέρα με τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας και πως τα μέλη αυτά μπορούν να επηρεάσουν την εμπλοκή του πατέρα στην ανατροφή των παιδιών (Doherty et al., 1998· Parke, 1996 όπ. αναφ. στο Wood & Repetti, 2004). Η Flouri (2005) κάνει λόγο για ένα συστημικό πλαίσιο που οικοδομείται από την αλληλεπίδραση πέντε διαφορετικών παραγόντων που εντέλει καθορίζουν την εμπλοκή των γονέων: (i) παράγοντες πλαισίου, (ii) ατομικά χαρακτηριστικά και περιβάλλον του πατέρα, (iii) ατομικά χαρακτηριστικά και περιβάλλον της μητέρας, (iv) ποιότητα της σχέσης μεταξύ των γονέων και (v) ατομικά χαρακτηριστικά του παιδιού. Σύμφωνα με τον κύριο στόχο της παρούσας ανασκόπησης θα

παρουσιαστούν μόνο τα ατομικά χαρακτηριστικά και το περιβάλλον του πατέρα και συγκεκριμένα ένα φαινόμενο που σπάνια αναφέρεται στη βιβλιογραφία: η πατρική περιγεννητική κατάθλιψη. Δευτερευόντως, θα παρουσιαστεί και η σχέση μεταξύ των γονέων.

Η περιγεννητική κατάθλιψη είναι ένα φαινόμενο που μπορεί να περιορίσει ή και να αναστείλει το ενδιαφέρον και την ενασχόληση με το βρέφος τόσο της μητέρας όσο και του πατέρα (Bakermans-Kranenburg et al., 2019· Giallo et al., 2013· Gnazzo et al., 2015). Ειδικά για τον πατέρα, η κατάθλιψη ενδεχομένως να αποτελεί ακόμη σημαντικότερο ζήτημα από τη μητέρα, καθώς μπορεί να αλληλεπιδρά λιγότερο θετικά με το βρέφος (Paulson et al., 2006). Σε κάποιες περιπτώσεις δε, έχουν αναφερθεί και περιστατικά σωματικής κακοποίησης των παιδιών από πατέρες με κατάθλιψη (Davis et al., 2011 όπ. αναφ. στο Psychogiou et al., 2016). Ακόμη όμως και χωρίς φαινόμενα κακοποίησης, τα παιδιά αυτά διατρέχουν αυξημένο κίνδυνο ελλιπούς ψυχοκοινωνικής ανάπτυξης (Ramchandani et al., 2008). Στις περιπτώσεις μη κακοποίησης, κάποιες προσεγγίσεις αναφέρουν την απόμακρη στάση του πατέρα, εμφανίζοντας λιγότερη λεκτική επικοινωνία και συμπεριφορές προσέγγισης προς το βρέφος, ενώ ενδέχεται να υιοθετήσουν ένα μοτίβο συμπεριφορών που θα διακυβεύσει την πιθανότητα ασφαλούς τύπου δεσμού με συνέπειες που μπορεί να παρατηρούνται και χρόνια μετά, κατά την ενήλικη ζωή (Sethna et al., 2015). Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, γίνεται αντιληπτό ότι οι πιθανοί παράγοντες κινδύνου για την περιγεννητική κατάθλιψη του πατέρα θα πρέπει να προσδιορίζονται όσο το δυνατόν νωρίτερα και ει δυνατόν πριν τη γέννηση του παιδιού ώστε να προλαμβάνονται οι όποιες δυσμενείς συνέπειες (Bakermans-Kranenburg et al., 2019).

Εκτός από την περιγεννητική κατάθλιψη του πατέρα, ένας ακόμη παράγοντας ο οποίος έχει βρεθεί να σχετίζεται με την συμμετοχή του στην ανατροφή του παιδιού και κατ' επέκταση στη μεταξύ τους σχέση αποτελεί η ποιότητα της σχέσης μεταξύ των δύο γονέων. Εδώ θα πρέπει να γίνει η επισήμανση ότι οι σχέσεις μεταξύ των γονέων λαμβάνονται ως σχέσεις μεταξύ ερωτικών συντρόφων και όχι ως γονέων (McHale et al., 1996; Schoppe-Sullivan et al., 2004 όπ. αναφ. στο Zvara et al., 2013). Ερευνητές όπως οι Goldberg και Carlson (2014) τονίζουν τα ευεργετικά αποτελέσματα στη συμπεριφορά των παιδιών από τις θετικές πτυχές της ερωτικής σχέσης μεταξύ των γονέων, όπως η μεγαλύτερη εμπιστοσύνη, η ενσυναίσθηση και η αποτελεσματική επικοινωνία. Εμπειρικά, έρευνες όπως αυτήν των Jia & Schoppe-Sullivan (2011), αποπειρώντας να χαρτογραφήσουν περαιτέρω τη σύνδεση μεταξύ της ερωτικής σχέσης των γονέων και της εμπλοκής στην ανατροφή του παιδιού επισημαίνουν τη μειωμένη συμμετοχή του πατέρα όταν η σχέση μεταξύ των δύο γονέων είναι συγκρουσιακή, ενώ στην περίπτωση μιας συνεργατικής και υποστηρικτικής σχέσης, η συμμετοχή του πατέρα αυξάνεται. Συμπληρωματικά, οι Zvara et al. (2013) διερεύνησαν τη σχέση μεταξύ της προγεννητικής εμπλοκής, τις πεπειθήσεις για τους ρόλους των φύλων, την ενθαρρυντική/ υποστηρικτική ή μη στάση της μητέρας απέναντι στην εμπλοκή του πατέρα και την εμπλοκή του πατέρα στη φροντίδα του παιδιού. Τα ευρήματα της έρευνας κατέγραψαν μια άμεση θετική σχέση μεταξύ της περιγεννητικής εμπλοκής του πατέρα και της φροντίδας του παιδιού. Επιπλέον, η εμπλοκή του πατέρα στη λήψη αποφάσεων για τη φροντίδα του παιδιού φάνηκε να είναι υψηλότερη όταν η μητέρα δεν υιοθετούσε παραδοσιακούς ρόλους φύλου και ήταν ενθαρρυντικές στην εμπλοκή του πατέρα στην ανατροφή του παιδιού. Στην αντίθετη περίπτωση, όπου τόσοι και οι δύο γονείς ή έστω ο ένας από τους δύο υιοθετούσε παραδοσιακές πεποιθήσεις γύρω από τους ρόλους των φύλων, τότε ένιωθαν «λιγότεροι ισχυροί ως προς την επιρροή που θα μπορούσαν να ασκήσουν στη λήψη αποφάσεων για τη φροντίδα της υγείας του παιδιού τους» (Zvara et al., 2013, σ. 649). Παρόλα αυτά, τα παραπάνω αποτελέσματα θα πρέπει να αξιολογούνται λαμβάνοντας υπόψη και τους περιορισμούς. Οι περιορισμοί αυτοί

αφορούν: α) τη δυναμική φύση των σχέσεων μεταξύ των συντρόφων, η οποία δεν λήφθηκε υπόψη στην παρούσα έρευνα, καθώς η στάση της μητέρας θα μπορούσε να μεταβληθεί και από μη υποστηρικτική να γίνει ενθαρρυντική απέναντι στην εμπλοκή του πατέρα, ιδίως όταν ο τελευταίος εκδηλώσει το ενδιαφέρον και την πρόθεση να συμμετέχει ενεργητικά στη λήψη αποφάσεων για τη φροντίδα του παιδιού και β) τα χαρακτηριστικά του δείγματος, το οποίο αποτελούνταν από ζευγάρια είτε έγγαμα είτε σε συμβίωση με υψηλό κοινωνικοοικονομικό στάτους που ζούσαν σε αναπτυγμένες χώρες της Δύσης και επομένως περιορίζεται η δυνατότητα γενίκευσης των αποτελεσμάτων σε άλλες ομάδες του πληθυσμού ή σε ομάδες / κοινότητες με διαφορετικό πολιτισμικό υπόβαθρο.

Βάσει των παραπάνω, για μία ακόμη φορά διαφαίνεται η ανάγκη για την σχεδίαση και εφαρμογή κατάλληλων προγραμμάτων παρέμβασης με εστίαση στο ρόλο του πατέρα· τα προγράμματα αυτά θα μπορούσαν να δώσουν τη δυνατότητα στους πατέρες να αναπτύξουν δεξιότητες χρήσιμες κατά την άσκηση του ρόλου τους, όπως είναι η ενίσχυση της αυτοαποτελεσματικότητά τους αλλά και της ανάπτυξης των κοινωνικών τους δεξιοτήτων με απώτερο στόχο τη δημιουργία θετικών σχέσεων με το παιδί (Jessee & Adamsons, 2018). Οι Cheng et al. (2011) συστήνουν ότι κάθε πατέρας θα πρέπει να μην προδιατίθεται αρνητικά και να αντιλαμβάνεται τη σχέση με το παιδί ως μη υπολειπόμενη συγκριτικά με την αντίστοιχη που διαμορφώνει με τη μητέρα και πρέπει η προσέγγιση αυτή να αποτελεί μία από τις βασικές παραδοχές των προγραμμάτων αυτών. Με αρχή τη στάση αυτή, ένας πατέρας είναι πιο πιθανό να επενδύσει στη σχέση με το παιδί, να διεκδικήσει τα δικαιώματά του και μελλοντικά να αναζητήσει την επιπρόσθετη στήριξη αλλά και τα κατάλληλα εργαλεία που ενδεχομένως να χρειαστεί.

Η μέθοδος της βρεφικής χειροπρακτικής

Μία προσέγγιση για την προώθηση της σχέσης με το βρέφος ή το νήπιο αποτελεί η χρήση της αφής (Field, 2001· Field et al., 2004· Field et al., 2005 όπ. αναφ. στο Cheng et al., 2011). Η αφή δημιουργεί μια ισχυρή σωματική και συναισθηματική σύνδεση μεταξύ των βρεφών και των φροντιστών τους και διαδραματίζει ουσιαστικό ρόλο στην ανάπτυξη του παιδιού (Underdown et al., 2010). Το άγγιγμα αποτελεί μια οδό μέσω της οποίας ο φροντιστής και το παιδί δείχνουν αγάπη και στοργή (Takeuchi et al., 2010). Ειδικότερα κατά τους πρώτους μήνες της ζωής, η αφή αποτελεί ένα βασικό παράγοντα στην ανάπτυξη ασφαλούς τύπου δεσμού (Duhn, 2010· White, 2004) και στη δημιουργία οικογενειακών δεσμών (Gordon et al., 2010 όπ. αναφ. στο Cascio et al., 2019). Η αφή θεωρείται πρωταρχικός προγνωστικός παράγοντας της διαρκούς έκφρασης των θετικών συναισθημάτων του φροντιστή προς το παιδί (Bai et al., 2016). Ειδικά αμέσως μετά τον τοκετό, η σωματική επαφή με το βρέφος, αποτελεί την αρχή της κοινωνικοποίησης. Η επαφή αυτή βοηθάει το βρέφος να αντιληφθεί τον φροντιστή ως μια πηγή άνεσης και ασφάλειας, συμβάλλοντας έτσι στην ανάπτυξη του δεσμού (Duhn, 2010).

Μία από τις μεθόδους εφαρμογής της σωματικής επαφής αποτελεί η επονομαζόμενη «δέρμα με δέρμα επαφή» (skin to skin contact) η οποία στη βιβλιογραφία αναφέρεται και με τον όρο «φροντίδα καγκουρό» (Kangaroo Mother Care, KMC). Αποτελεί μια ερευνητικά τεκμηριωμένη προσέγγιση για τη μείωση της πιθανότητας θνησιμότητας και νοσηρότητας σε πρόωρα (Seidman et al., 2015) και χαμηλού βάρους βρέφη (Boundy et al., 2016). Άλλα οφέλη που έχουν διαπιστωθεί ερευνητικά περιλαμβάνουν την ενίσχυση του δεσμού μεταξύ του βρέφους και του γονέα (Varela et al., 2014). Η «φροντίδα καγκουρό» έχει χρησιμοποιηθεί για να ενδυναμώσει κυρίως τις μητέρες και την οικογένεια δευτερευόντως ώστε να αυξηθεί η συμβολή τους στη φροντίδα του βρέφους. Εκτός όμως από τη μητέρα, ταυτόχρονα δίνει την ευκαιρία στον πατέρα

για να αυξήσει τη συμβολή του στη φροντίδα του βρέφους, βελτιώνοντας τις οικογενειακές σχέσεις και αναπτύσσοντας διαύλους επικοινωνίας με το βρέφος (Charpak et al., 2005). Η θέση καγκουρό περιλαμβάνει την τοποθέτηση του βρέφους κάθετα μεταξύ του στήθους της μητέρας δέρμα με δέρμα και κάτω από τα ρούχα της, 24 ώρες την ημέρα. Τη φροντίδα αυτή μπορεί να παρέχει και ο πατέρας ή άλλοι φροντιστές (Nygqvist et al., 2010). Η επαφή με το δέρμα και το άγγιγμα του βρέφους αυξάνει τη σπουδαιότητα του ρόλου του πατέρα ο οποίος νοιώθει να συμμετέχει ενεργά στη φροντίδα του βρέφους (Blomqvist et al., 2012· Fegran et al., 2008). Συνολικά, η μέθοδος “δέρμα με δέρμα” ή η φροντίδα καγκουρό αποδεδειγμένα παρέχει πολλαπλά οφέλη όπως παρουσιάστηκε παραπάνω, ενώ η αφή αποτελεί σημαντικό στοιχείο και σε μία άλλη προσέγγιση – της βρεφικής χειροπρακτικής, η οποία αποτελεί πιο ολοκληρωμένη προσέγγιση.

Η βρεφική χειροπρακτική φαίνεται να συμβάλλει στη δημιουργία ασφαλούς τύπου δεσμού καθώς μεταξύ άλλων ενεργοποιεί τη βλεμματική επαφή, τη σωματική εγγύτητα και το «κράτημα» του βρέφους (Mantziou et al., 2012). Αν και ο φροντιστής συνήθως αντιμετωπίζει ένα υγιές βρέφος ως κάτι εύθραυστο και ευαίσθητο, η χορήγηση μασάζ στο βρέφος με τακτική συχνότητα μπορεί να αντιπροσωπεύει έναν χρήσιμο τρόπο για την υποστήριξη της γονεϊκής φροντίδας και την ενίσχυση της ευαισθησίας των φροντιστών προς το εύθραυστο βρέφος, τουλάχιστον κατά την πρώιμη βρεφική ηλικία (Underdown, 2009). Το πλεονέκτημα αυτής της τεχνικής έγκειται στο συνδυασμό μιας συμπεριφορικής παρέμβασης –τη φυσική προσέγγιση προς το βρέφος– με μια ουσιαστική συναισθηματική επικοινωνία – ψυχολογική και συναισθηματική εγγύτητα (Porecca et al., 2017).

Η βρεφική χειροπρακτική έχει αποδειχθεί ιδιαίτερα αποτελεσματική τόσο για τους γονείς όσο και για τα βρέφη· όταν εφαρμόστηκε σε βρέφη ηλικίας 3-6 μηνών βρέθηκε να βελτιώνεται η ποιότητα του δεσμού και η διάρκεια του ύπνου, μειώνοντας τον αριθμό και τη διάρκεια των αφυπνίσεων (Hartanti et al., 2019). Σε άλλη έρευνα, η καθημερινή εφαρμογή χειροπρακτικής σε πρόωρα νεογνά από τη μητέρα συνέβαλε στην προώθηση και διατήρηση ασφαλούς τύπου δεσμού (Shoghi et al., 2018). Τέλος, οι Porecca et al. (2017) στην έρευνά τους με 20 ζευγάρια μητέρας - υγείων βρεφών ηλικίας περίπου δύο μηνών, διαπίστωσαν σημαντική βελτίωση της ποιότητας των αλληλεπιδράσεών τους και παρατήρησαν αύξηση της συναισθηματικής διαθεσιμότητας και των δύο. Πρόσφατα, δόθηκε ιδιαίτερη προσοχή στη συναισθηματική διάσταση που συνοδεύουν τις ρουτίνες γονεϊκής φροντίδας. Ειδικότερα, το θεωρητικό πλαίσιο της «*Συναισθηματικής διαθεσιμότητας*», έχει επισημάνει τη σημασία της δημιουργίας μια συναισθηματικής σύνδεσης μεταξύ του φροντιστή και του βρέφους η οποία δημιουργείται μέσα από ένα ευρύ φάσμα αλληλεπιδράσεων κατά τη διάρκεια συμπεριφορών φροντίδας (Biringen, 2008· Biringen & Easterbrooks, 2012 στο Porecca et al., 2017, σελ. 3.)

Παρά τα θετικά αποτελέσματα που έχουν βρεθεί, η συνολική αποτελεσματικότητα της βρεφικής χειροπρακτικής έχει απασχολήσει την επιστημονική κοινότητα. Όπως σημειώθηκε και σε προηγούμενη ενότητα, η περιγεννητική κατάθλιψη εκτός από την υγεία του γονέα, μπορεί να επηρεάσει το δεσμό και την αλληλεπίδραση με το βρέφος, με άμεσες και έμμεσες συνέπειες (Bennett et al., 2013). Η βρεφική χειροπρακτική φαίνεται να ωφελεί τη σχέση γονέα – βρέφους ακόμη και σε αυτήν περίπτωση, αλλά τα δεδομένα είναι περιορισμένα καθώς η βρεφική χειροπρακτική έχει περισσότερο αποδειχθεί στο γενικό παρά στον ειδικό πληθυσμό (Lindensmith, 2018). Ειδικά για τις ομάδες υψηλού κινδύνου (π.χ. πρόωρα βρέφη με συγγενή προβλήματα, γυναίκες με επιλόχεια κατάθλιψη) η συγκεκριμένη προσέγγιση αντιμετωπίζεται με επιφύλαξη (για μια συστηματική ανασκόπηση βλ. και Mrljak et al., 2022) και απαιτούνται περισσότερες εμπειρικές έρευνες για να δικαιολογηθεί η χρήση της στις ομάδες αυτές.

Ακόμη όμως και στο γενικό πληθυσμό, κάποιες έρευνες αναφέρουν αντιφατικά αποτελέσματα. Για παράδειγμα οι Underdown et al. (2010) διενέργησαν μια συστηματική ανασκόπηση 22 μελετών με υγιή βρέφη ηλικίας μέχρι 6 μηνών για να εξακριβώσουν εάν η διέγερση της αφής είναι αποτελεσματική παρέμβαση για ενίσχυση της ψυχικής και σωματικής υγείας σε υγιή βρέφη. Συμπεράναν ότι οι περισσότερες έρευνες δεν ήταν καλά τεκμηριωμένες αν και υπάρχουν ενδείξεις ωφέλειας στην αλληλεπίδραση μητέρας – βρέφους, στην ποιότητα του ύπνου και τη μείωση του κλάματος, καθώς στα επίπεδα ορμονών του στρες. Βάσει αυτών και ελλείψει ενδείξεων βλάβης στα βρέφη οι ερευνητές υποστήριξαν την εφαρμογή της βρεφικής χειροπρακτικής σε περιβάλλοντα όπου η διέγερση των βρεφών είναι χαμηλή. Σε άλλη ανασκόπηση που πραγματοποίησαν οι Bennett et al. (2013) συμπεριέλαβαν έρευνες με τυχαιοποιημένες υγιείς δυάδες γονέων-βρεφών κάτω των έξι μηνών σε μια ομάδα μασάζ για βρέφη. Στην ανασκόπηση συμπεριλήφθηκαν μελέτες που αξιολογούσαν την αποτελεσματικότητα του βρεφικού μασάζ, ανεξαρτήτως θεωρητικής τεκμηρίωσης ή πολιτιστικού πλαισίου. Το βρεφικό μασάζ ορίστηκε σε αυτήν την ανασκόπηση ως συστηματική απτική διέγερση με χρήση μόνο χεριών, ενώ το δείγμα των ερευνών περιλάμβανε γονείς ή και ειδικευμένο προσωπικό που είχε εκπαιδευτεί στην τεχνική του βρεφικού μασάζ.

Ο στόχος της ανασκόπησης ήταν να εκτιμηθεί εάν το μασάζ για βρέφη είναι αποτελεσματικό στην ενίσχυση της σωματικής και ψυχικής υγείας των βρεφών και βρέθηκε ότι η τεχνική αυτή δεν υποστηρίζεται σε ομάδες χαμηλού κινδύνου. Οι ερευνητές αναφέρουν πως τα αποτελέσματα που προέκυψαν μπορεί να οφείλονται στην κακή ποιότητα πολλών από τις έρευνες που συμπεριλήφθηκαν και συνεπώς πρότειναν την διερεύνηση της εφαρμογής βρεφικού μασάζ σε ομάδες υψηλού κινδύνου. Τέλος, η Field (2018) στην ανασκόπησης της με πρόσφατα δημοσιευμένες μελέτες για την αποτελεσματικότητα της βρεφικής χειροπρακτικής σε βρέφη πλήρους κήσης εντόπισε την αύξηση της συνολικής διάρκειας του ύπνου, την απρόσκοπτη σωματική και ψυχική ανάπτυξη και τη μείωση πιθανότητας εμφάνισης αρκετών παθήσεων, όπως η υπερβιλερυθριναιμία, ο κολικός και η παλινδρόμηση. Επιπλέον, βρήκε και ότι οι ίδιες μητέρες επωφελήθηκαν κάνοντας μασάζ στα βρέφη τους, συμπεριλαμβανομένης της μείωσης των προβλημάτων που οι ίδιες αντιμετώπιζαν ως προς τον ύπνο και μείωση συμπτωμάτων συναισθηματικών διαταραχών όπως η κατάθλιψη μετά τον τοκετό, της βελτίωσης της ποιότητας δεσμού και την αύξηση του αριθμού των αλληλεπιδράσεων με το βρέφος.

Συνολικά, φαίνεται να εντοπίζονται ανεπάρκειες ως προς τη θεωρητική τεκμηρίωση και μεθοδολογικές αδυναμίες στις έρευνες που παρουσιάστηκαν παραπάνω όπως το γενικά μικρό μέγεθος δείγματος και το μεταβλητό πρωτόκολλο βρεφικού μασάζ που εφαρμοζόταν. Εντούτοις, τα δεδομένα μάλλον είναι υποστηρικτικά του βρεφικού μασάζ τόσο για τα πρόωρα όσο και τα πλήρους κήσης βρέφη και για τους φροντιστές –μητέρες κυρίως– που παρέχουν το μασάζ. Σε κάθε περίπτωση, περισσότερες έρευνες απαιτούνται τόσο για το γενικό όσο και τον ειδικό πληθυσμό (ομάδες υψηλού κινδύνου) αλλά και διαχρονικές έρευνες για να διαπιστωθεί κατά πόσο το μασάζ συνδέεται με μακροπρόθεσμα οφέλη ή με οφέλη που μειώνονται ή εξαφανίζονται μόλις η περίοδος του βρεφικού μασάζ τερματιστεί.

Το πρόγραμμα βρεφικής χειροπρακτικής της Διεθνούς Ένωσης Βρεφικού Μασάζ (International Association of Infant Massage, IAIM)

Το πρόγραμμα αυτό αποτελείται από πέντε κύκλους μαθημάτων οι οποίοι πραγματοποιούνται σε εβδομαδιαία βάση είτε ατομικά είτε ομαδικά. Ο IAIM χρησιμοποιεί έναν συνδυασμό μαλαξέων που προέρχονται από την ινδική και σουδική χειροπρακτική (Seyyedrasooli

et al., 2014), τη γιόγκα και τη ρεφλεξολογία (Cheng et al., 2011). Μπορεί να εφαρμοστεί τόσο από τη μητέρα όσο και από τον πατέρα στα χέρια, τα πόδια, την πλάτη, το στήθος, την κοιλιά και το πρόσωπο του παιδιού, χρησιμοποιώντας ένα φυτικό άοσμο λάδι και σύμφωνα με μια συγκεκριμένη ακολουθία που σχεδιάστηκε από την Vimala McClure (2001). Σε κάθε πρακτικό μάθημα οι γονείς εκπαιδεύονται στην εφαρμογή της βρεφικής χειροπρακτικής με το βρέφος τους, ενώ η εκπαιδύτρια επιδεικνύει τις μαλάξεις σε μια εκπαιδευτική κούκλα. Στο θεωρητικό μέρος των μαθημάτων οι γονείς ενημερώνονται και ευαισθητοποιούνται για θέματα όπως ο σεβασμός στο βρέφος, τα οφέλη από το μασάζ, το κλάμα και άλλα θέματα που αφορούν στην ανάπτυξη των βρεφών. Στο τέλος κάθε μαθήματος, ο χρόνος αφιερώνεται για συζήτηση (Charissi et al., 2013). Ειδικότερα στα ομαδικά μαθήματα, αυτό δίνει την ευκαιρία στους συμμετέχοντες γονείς να αλληλεπιδράσουν με άλλους γονείς και να μοιραστούν εμπειρίες και απόψεις.

Εμπειρικά και σύμφωνα με το σκοπό της παρούσας ανασκόπησης, η διδασκαλία της βρεφικής χειροπρακτικής σε πατέρες έχει βρεθεί αποτελεσματική (Cheng et al., 2011), καθώς οι πατέρες αποκρίνονται καλύτερα στα σινιάλα του βρέφους (οπτικά, ακουστικά) και να αναπτύσσεται μια ζεστή σχέση μεταξύ τους (Underdown & Shai, 2014). Αν και πρόκειται για πρόγραμμα σύντομης διάρκειας (4 εβδομάδες), οι συμμετέχοντες πατέρες φάνηκαν να επωφελούνται καθώς βελτιώθηκε η στάση τους απέναντι στις ικανότητες φροντίδας του βρέφους, αποδέχθηκαν τους ρόλους του κάθε γονέα, αύξησαν συμπεριφορές υποστήριξης προς το σύντροφο, ενώ μειώθηκαν τα συναισθήματα απομόνωσης και κατάθλιψης. Αν και δεν επωφελήθηκαν όλοι οι πατέρες στον ίδιο βαθμό, ανέφεραν ότι τους άρεσε να συμμετέχουν σε μια δραστηριότητα που τους έδινε ιδιαίτερο χρόνο με το βρέφος και εκτίμησαν την ευκαιρία να γνωρίσουν άλλους πατέρες. Σε άλλη έρευνα (Keller & Rehm, 2015), οι πατέρες κατέγραψαν την εμπειρία τους κατά την εφαρμογή της βρεφικής χειροπρακτικής καθημερινά για μία περίοδο διάρκειας 3 εβδομάδων. Με το πέρας αυτής της περιόδου, ανέφεραν οφέλη τόσο για τους ίδιους όσο και για τα βρέφη, ενώ ένιωσαν ανακούφιση καθώς κατάφεραν να καθησυχάσουν το βρέφος και πιο σίγουροι για τον εαυτό τους γιατί μπόρεσαν να εμπλακούν στη φροντίδα του βρέφους βοηθώντας με αυτόν τον τρόπο και τη μητέρα. Παρόλα αυτά, η βιβλιογραφία για το συγκεκριμένο πρόγραμμα υπόκειται στους ίδιους περιορισμούς με τη βιβλιογραφία της βρεφικής χειροπρακτικής γενικά: περισσότερες έρευνες είναι απαραίτητες καθώς εξακολουθούν να μην είναι θεωρητικά και εμπειρικά επαρκώς τεκμηριωμένες (Gnazzo et al., 2015).

Συμπεράσματα

Τα πρώτα χρόνια ζωής ενός παιδιού και ειδικότερα οι 1000 πρώτες μέρες θεωρούνται περίοδοι καθοριστικές για την μετέπειτα ανάπτυξη του παιδιού. Οι πλέον υποστηρικτικές εμπειρίες πηγάζουν από την φροντίδα ανατροφής και την προστασία που προσφέρουν οι γονείς, η οικογένεια αλλά και η ευρύτερη κοινότητα (Britto et al., 2017). Οι παρεμβάσεις για την υποστήριξη των γονέων στους παραπάνω ρόλους και πιο συγκεκριμένα του πατέρα –του οποίου ο ρόλος είναι εξίσου σημαντικός με της μητέρας– θα πρέπει να ξεκινούν προγεννητικά αλλά και με αφορμή την εφαρμογή της βρεφικής χειροπρακτικής να είναι ερευνητικά τεκμηριωμένες.

Συνολικά, η σχέση πατέρα – βρέφους έχει βρεθεί στο επίκεντρο ενδιαφέροντος της επιστημονικής κοινότητας τις τελευταίες δεκαετίες. Η εμπειρική έρευνα έχει αναδείξει την ανάγκη να διερευνηθεί η σχέση πατέρα – βρέφους σε δικό της ανεξάρτητο πλαίσιο και όχι ως μια εναλλακτική σχέση αντί της «κλασσικής» σχέσης μητέρας-βρέφους στην οποία εστιάζει το μεγαλύτερο μέρος των προσεγγίσεων, θεωρητικών και ερευνητικών. Η σχέση πατέρα και βρέφος αναδεικνύεται πολύπλοκη για να διαπιστωθεί εμπειρικά, καθώς αν και φαίνεται να αναδύεται μια

νέα «κοινωνική κουλτούρα» και συμπεριφορά γύρω από την πατρότητα, πολλοί άνδρες αποφεύγουν να συμμετάσχουν σε έρευνες που εξετάζουν πτυχές της ιδιότητας τους ως πατέρες, παρά το γεγονός ότι συμμετέχουν ενεργά στην φροντίδα του βρέφους (Lamb, 2010; Rustica & Abbott, 1993). Μολαταύτα, αναδεικνύεται για μία ακόμη φορά η ανάγκη των ανδρών να γνωρίζουν περισσότερο για τη μετάβαση στην πατρότητα και την ανάπτυξη κατάλληλων δεξιοτήτων που θα βοηθήσουν στη διαμόρφωση θετικών σχέσεων με το βρέφος (Anderson, 1996· Parke, 2002).

Η βρεφική χειροπρακτική φαίνεται να είναι μια απλή και εφαρμόσιμη επιλογή για την ανάπτυξη και έκφραση τρυφερών αισθημάτων από τους πατέρες στη φροντίδα των παιδιών. Στις ελάχιστες μέχρι στιγμής εμπειρικές έρευνες (π.χ. Gnazzo et al., 2015) φαίνεται ότι αν και τα προγράμματα παρέμβασης με διδακτική της βρεφικής χειροπρακτικής είναι σύντομα χρονικά, φαίνεται ότι οι πατέρες που συμμετέχουν ενεργά αυξάνουν αισθήματα ικανότητας και προσωπικών επιτευγμάτων, αποδέχονται περισσότερο τον ρόλο τους ως πατέρες, υποστηρίζουν περισσότερο τη σύζυγο, έχουν περισσότερες πιθανότητες να συνάψουν ασφαλή δεσμό με το βρέφος, βελτιώνεται η υγεία τους και μειώνονται συναισθήματα απομόνωσης και κατάθλιψης. Αν και όλοι οι πατέρες δεν μπόρεσαν στην σχετική βιβλιογραφία να αντιληφθούν τα άμεσα οφέλη συμμετοχής σε ένα πρόγραμμα βρεφικής χειροπρακτικής, παρατήρησαν ότι απολάμβαναν τη συμμετοχή τους σε μια δραστηριότητα που τους έδινε τον χρόνο να αλληλεπιδράσουν με το βρέφος και εκτίμησαν την ευκαιρία να συναντήσουν άλλους πατέρες.

Η σχετική εμπειρική έρευνα θα πρέπει να εμπλουτιστεί για την διερεύνηση των θετικών αποτελεσμάτων εκτός από τους πατέρες αποκλειστικά αλλά και σε οικογενειακό και κοινωνικό επίπεδο (Cheng et al., 2011). Αρχικά, τα αποτελέσματα μιας τέτοια έρευνας έχουν σαφείς επιπτώσεις για τους πατέρες, τους σχετικούς επαγγελματίες υγείας αλλά και τους υπεύθυνους σχεδιασμού και υλοποίησης πολιτικών που απευθύνονται στους πατέρες. Επιπλέον, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, έχει φανεί ότι ο πατέρας είναι αρκετά ικανός όταν ενεργά ασχολείται και η βρεφική χειροπρακτική μπορεί να αποτελέσει ένα πολύτιμο εργαλείο στην ισχυροποίηση της σχέσης πατέρα – βρέφους, ιδίως όταν η μητέρα δεν είναι παρούσα ή αντιμετωπίζει διάφορες προσωπικές δυσκολίες που την απομακρύνουν από την φροντίδα του βρέφους. Η ίδια η βρεφική χειροπρακτική φαίνεται να είναι ένας αποτελεσματικός τρόπος για να εμπλακούν οι πατέρες και να βελτιωθούν οι εμπειρίες τους ως γονείς, ακόμη και να μειώσουν τα επίπεδα του γενικού τους άγχους και να βελτιώσουν τη γενική συναισθηματική κατάσταση στην οικογένεια. Τέλος, τα προγράμματα βρεφικής χειροπρακτικής φαίνεται να προσφέρουν στους πατέρες τη θετική εμπειρία της συνάντησης με άλλους πατέρες και της απόλαυσης της ευκαιρίας να μοιραστούν τις εμπειρίες τους με άλλους άνδρες και να βοηθήσουν ή και να βοηθηθούν, ενδυναμώνοντας τόσο τις κοινωνικές σχέσεις όσο και την κοινωνική ορατότητα της ιδιότητας του άνδρα ως τρυφερός και στοργικός πατέρας.

Ειδικά για το ρόλο του πατέρα, όπως αναφέρουν και οι Gnazzo και συνεργάτες (2015) μέχρι σήμερα, καμία εμπειρική έρευνα δε μελέτησε τον αντίκτυπο της βρεφικής χειροπρακτικής και στους δύο συντρόφους ή να επικεντρώνονται αποκλειστικά στον πατέρα. Όπως αναφέρθηκε και σε διάφορα σημεία του κειμένου, η πρόσφατη βιβλιογραφία συ συνδυασμό με σημαντικές σύγχρονες κοινωνικές αλλαγές για τους ρόλους των κοινωνικών φύλων γενικά και τους ρόλους των γονέων – φροντιστών ειδικά, η διερεύνηση του ρόλου του πατέρα αναδεικνύεται ως κεντρικό ζήτημα για την ανάπτυξη του παιδιού (Cowan et al., 2009· Di Folco et al., 2015). Η σχετική βιβλιογραφία (Ahmed et al., 2015· Ang et al., 2012· Field et al., 2010· Moyer-Mileur et al., 2012) έδειξε πώς το βρέφος μπορεί να επωφεληθεί από το παρεχόμενο μασάζ από τη μητέρα, αλλά

απαιτούνται περισσότερες έρευνες σχετικά με τις επιπτώσεις του μασάζ που εκτελείται από τον πατέρα και τον αντίκτυπό του στη σχέση του με το βρέφος.

Εκτός από τις σχέσεις μεταξύ των γονέων, το οικογενειακό και το κοινωνικό περιβάλλον, η βρεφική χειροπρακτική μπορεί να έχει θετικά αποτελέσματα και για το ίδιο το βρέφος. Οι Mrljak και οι συνεργάτες της σε μια πρόσφατη ανασκόπηση (2022) εντόπισαν αποτελέσματα μείωσης του πόνου στα βρέφη. Έτσι, η βρεφική χειροπρακτική μπορεί να βοηθήσει τους επαγγελματίες υγείας αλλά και τους γονείς σε περιπτώσεις ανακούφισης πόνου. Συγκεκριμένα βρέθηκε ότι ανακούφιζε τον πόνο όταν εφαρμόζονταν αμέσως πριν από ενδοφλέβιες ενέσεις. Ακόμη και στην περίπτωση κολικών, η βρεφική χειροπρακτική είχε ευεργετικά αποτελέσματα στην αντίληψη του πόνου. Εντούτοις, ο Garmy (2012) διαπίστωσε ότι τα στοιχεία για τα αναλγητικά αποτελέσματά της ήταν ασαφή. Αντίθετα, οι Jain και συνεργάτες (2006) διαπίστωσαν ότι ο πόνος σε σημεία του σώματος όπως η φτέρνα υποχώρησε όταν εφαρμόστηκε βρεφική χειροπρακτική πριν τη λήψη αίματος. Οι Pillai Riddell και συνεργάτες (2012) επιβεβαίωσαν ότι η βρεφική χειροπρακτική σε επώδυνες διαδικασίες, όπως οι ενέσεις και η φλεβοκέντηση θα μπορούσαν να ανακουφίσουν τον πόνο στα βρέφη. Η μείωση της έντασης και της διάρκειας του κλάματος σε βρέφη που υπέφεραν από κολικούς αναφέρθηκε επίσης από τους Çetinkaya και Başbakkal (2021). Αυτό το εύρημα επιβεβαιώνεται από άλλες μελέτες που αναφέρουν ότι η βρεφική χειροπρακτική αποτελεί μια αποτελεσματική θεραπεία για τους κολικούς (Bahrami et al., 2016· Çetinkaya, 2021· Duygu et al., 2008).

Τα αναλγητικά αποτελέσματα της βρεφικής χειροπρακτικής μπορούν να εφαρμοστούν και κατά τον εμβολιασμό των βρεφών στα πλαίσια της παιδικής υγειονομικής περίθαλψης. Τα ανακουφιστικά αποτελέσματα υποστηρίζονται από τους Esfahani και συνεργάτες (2013), οι οποίοι διαπίστωσαν ότι η βρεφική χειροπρακτική είχε θετικό αντίκτυπο στην αντίληψη του πόνου κατά τη διάρκεια των ενέσεων. Στα πλαίσια της παιδικής υγειονομικής περίθαλψης, συνιστώνται διάφορες μορφές ανακούφισης από τον πόνο για τον εμβολιασμό των παιδιών, όπως διάλυμα ζάχαρης, τοπική αναισθησία, θηλασμός, διάφορες τεχνικές στην ένεση και απόσπαση της προσοχής. Αυτές οι μέθοδοι μπορούν επίσης να χρησιμοποιηθούν σε συνδυασμό με την βρεφική χειροπρακτική για τη βελτιστοποίηση των αποτελεσμάτων. Ο θηλασμός ήταν ακόμη πιο αποτελεσματικός στην ανακούφιση του πόνου από τη βρεφική χειροπρακτική κατά τη λήψη μιας ένεσης (Esfahani et al., 2013), γεγονός που μπορεί να εξηγήσει γιατί ο θηλασμός συνιστάται ως ανακούφιση από τον πόνο κατά τη διάρκεια των ενέσεων. Ωστόσο, τα στοιχεία δείχνουν επίσης ότι οι επιδράσεις της βρεφικής χειροπρακτικής στον πόνο κατά τη διάρκεια της δειγματοληψίας μπορεί να είναι θετικές.

Εν ολίγοις, τα αποτελέσματα της βιβλιογραφίας αναδεικνύουν τη σημασία της παροχής πρώτων παρεμβάσεων ειδικά για τις περιπτώσεις οικογενειών που έχουν αυξημένο κίνδυνο εμφάνισης επιλόχειας κατάθλιψης (Underdown et al., 2013). Η εκπαίδευση στη βρεφική χειροπρακτική φαίνεται να αποτελεί ένα πολύτιμο βοήθημα προστασίας του ζευγαριού από την εμφάνιση ψυχολογικών προβλημάτων και δυσπροσαρμοστικών συμπεριφορών μετά τον τοκετό, ενώ παράλληλα μπορούν να βελτιώσουν και τις γονεϊκές τους δεξιότητες, ειδικά αν γίνονται γονείς για πρώτη φορά. Η εκπαίδευση στην βρεφική χειροπρακτική παρέχει την ευκαιρία στους γονείς να επικοινωνούν με το παιδί τους όχι μόνο λεκτικά αλλά και μέσω άλλων αισθήσεων και τρόπων επικοινωνίας όπως η αφή, η κίνηση, ο ρυθμός και γενικά οι σωματικές αισθήσεις (Underdown et al., 2013). Λαμβάνοντας υπόψη τα όσα έχουν προηγουμένως αναφερθεί, οι συγγραφείς του παρόντος άρθρου, αναγνωρίζουν τα δυνητικά οφέλη της βρεφικής χειροπρακτικής αν και σε

κάποιες περιπτώσεις η μεθοδολογία των σχετικών ερευνών παρουσιάζει αδυναμίες. Προς επίρρωση αυτού, προτείνεται ο σχεδιασμός και υλοποίηση περισσότερων ερευνητικών μελετών.

Κλείνοντας, η πρόταση προς όλους τους εμπλεκόμενους στη φροντίδα και ανάπτυξη των παιδιών αποτελεί ένα δάνειο από τους Fox et al. (2010): προκειμένου η ανάπτυξη των παιδιών να επωφελείται τα μέγιστα, θα πρέπει οι σχετικές δράσεις να δρομολογούνται νωρίς αλλά και να πληρούν ποιοτικά κριτήρια. Υπό αυτές τις προϋποθέσεις, τα οφέλη θα διαπιστωθούν τόσο σε ατομικό επίπεδο όσο και σε οικογενειακό, ενώ αυξάνονται οι πιθανότητες μιας απρόσκοπτης ψυχοκοινωνικής ανάπτυξης του παιδιού μέχρι και την πρώτη ενήλικη ζωή.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Ahmed, R. G., Suliman, G. I., Elfakey, W. A., Salih, K. M., El-Amin, E. I., Ahmed, W. A., et al. (2015). Effect of tactile kinesthetic stimulation on preterm infants' weight and length of hospital stay in Khartoum. Sudan. *Saudi Med. J.* 36, 196–199. <https://doi.org/10.15537/smj.2015.2.9415>
- Alio, A. P., Lewis, C. A., Scarborough, K., Harris, K., & Fiscella, K. (2013). A community perspective on the role of fathers during pregnancy: a qualitative study. *BMC pregnancy and childbirth*, 13, 60. <https://doi.org/10.1186/1471-2393-13-60>
- Anderson A. M. (1996). Factors influencing the father–infant relationship. *Journal of Family Nursing*, 2(3), 306–324. <https://doi.org/10.1177/107484079600200306>
- Ang, J. Y., Lua, J. L., Mathur, A., Thomas, R., Asmar, B. I., Savasan, S., et al. (2012). Randomized placebo-controlled trial of massage therapy on the immune system of preterm infants. *Pediatrics* 130, 1549–1558. <https://doi.org/10.1542/peds.2012-0196>
- Arendell, T. (2000). Conceiving and investigating motherhood: The decade's scholarship. *Journal of marriage and family*, 62(4), 1192-1207.
- Bai, S., Repetti, R. L., & Sperling, J. B. (2016). Children's expressions of positive emotion are sustained by smiling, touching, and playing with parents and siblings: A naturalistic observational study of family life. *Developmental psychology*, 52(1), 88–101. <https://doi.org/10.1037/a0039854>
- Bahrami, H., Kiani, M. A., & Noras, M. (2016). Massage for infantile colic: Review and literature. *International Journal of Pediatrics*, 4(6), 1953-1958.
- Bakermans-Kranenburg, M. J., Lotz, A., Alyousefi-van Dijk, K., & van IJzendoorn, M. (2019). Birth of a Father: Fathering in the First 1,000 Days. *Child development perspectives*, 13(4), 247–253. <https://doi.org/10.1111/cdep.12347>
- Banchefsky, S., & Park, B. (2016). The “new father”: Dynamic stereotypes of fathers. *Psychology of Men & Masculinity*, 17(1), 103. <https://doi.org/10.1037/a0038945>
- Barlow, J., Schrader-McMillan, A., Axford, N., Wrigley, Z., Sonthalia, S., Wilkinson, T., Rawsthorn, M., Toft, A., & Coad, J. (2016). Review: Attachment and attachment-related outcomes in preschool children - a review of recent evidence. *Child and adolescent mental health*, 21(1), 11–20. <https://doi.org/10.1111/camh.12138>
- Bennett, C., Underdown, A., & Barlow, J. (2013). Massage for promoting mental and physical health in typically developing infants under the age of six months. *The Cochrane database of systematic reviews*, (4), CD005038. <https://doi.org/10.1002/14651858.CD005038.pub3>
- Black, M. M., Walker, S. P., Fernald, L. C., Andersen, C. T., DiGirolamo, A. M., Lu, C., ... & Lancet Early Childhood Development Series Steering Committee. (2017). Early childhood development coming of age: science through the life course. *The Lancet*, 389(10064), 77-90. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(16\)31389-7](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(16)31389-7)
- Blomqvist, Y. T., Rubertsson, C., Kylberg, E., Jöreskog, K., & Nyqvist, K. H. (2012). Kangaroo Mother Care helps fathers of preterm infants gain confidence in the paternal role. *Journal of advanced nursing*, 68(9), 1988-1996. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2648.2011.05886.x>

- Boundy, E. O., Dastjerdi, R., Spiegelman, D., Fawzi, W. W., Missmer, S. A., Lieberman, E., Kajeepeeta, S., Stephen Wall, S., & Chan, G. J. (2016). Kangaroo mother care and neonatal outcomes: a meta-analysis. *Pediatrics*, *137*(1). <https://doi.org/10.1542/peds.2015-2238>
- Bretherton, I. (2010). Fathers in attachment theory and research: a review. *Early Child Development and Care*, *180*(1), 9-23. <http://dx.doi.org/10.1080/03004430903414661>
- Britto, P. R., Lye, S. J., Proulx, K., Yousafzai, A. K., Matthews, S. G., Vaivada, T., Perez-Escamilla, R., Rao, N., Ip, P., Fernald, L., MacMillan, H., Hanson, M., Wachs, T. D., Yao, H., Yoshikawa, H., Cerezo, A., Leckman, J. F., Bhutta, Z. A., & Early Childhood Development Interventions Review Group, for the Lancet Early Childhood Development Series Steering Committee (2017). Nurturing care: promoting early childhood development. *Lancet (London, England)*, *389*(10064), 91–102. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(16\)31390-3](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(16)31390-3)
- Brown, G. L., Mangelsdorf, S. C., & Neff, C. (2012). Father involvement, paternal sensitivity, and father-child attachment security in the first 3 years. *Journal of family psychology: JFP: journal of the Division of Family Psychology of the American Psychological Association (Division 43)*, *26*(3), 421–430. <https://doi.org/10.1037/a0027836>
- Bureau, J. F., Martin, J., Yurkowski, K., Schmiedel, S., Quan, J., Moss, E., Deneault, A. A., & Pallanca, D. (2017). Correlates of child-father and child-mother attachment in the preschool years. *Attachment & human development*, *19*(2), 130–150. <https://doi.org/10.1080/14616734.2016.1263350>
- Cabrera, N. J., Shannon, J. D., & Tamis-LeMonda, C. (2007). Fathers' influence on their children's cognitive and emotional development: From toddlers to pre-K. *Applied Development Science*, *11*(4), 208–213.
- Cascio, C. J., Moore, D., & McGlone, F. (2019). Social touch and human development. *Developmental Cognitive Neuroscience*, *35*, 5-11. <https://doi.org/10.1016/j.dcn.2018.04.009>
- Center on the Developing Child (2007). *The Impact of Early Adversity on Child Development* (InBrief). Retrieved from www.developingchild.harvard.edu.
- Çetinkaya, B. (2021). Complementary and Alternative Therapies for Infantile Colic: A Systematic Review of the Literature. *Alternative Therapies in Health and Medicine*, *27*(2), 42-47.
- Charissi, A., Mantziou, S. & Pontikou, M. (2013). Parents Infant Massage Classes as a Function of Adult Education. *Proceedings: 1st International Conference on Applied Innovation*. 13-14/09/2013. Arta, Greece. ISSN CD ROM 2241-6870, ISSN ON LINE 2241-6862 Innovation and Entrepreneurship Unit. T. E. I. of Epirus.
- Charpak, N., Ruiz, J. G., Zupan, J., Cattaneo, A., Figueroa, Z., Tessier, R., Cristo, M., Anderson, G., Ludington, S., Mendoza, S., Mokhachane, M., & Worku, B. (2005). Kangaroo Mother Care: 25 years after. *Acta paediatrica (Oslo, Norway: 1992)*, *94*(5), 514–522. <https://doi.org/10.1111/j.1651-2227.2005.tb01930.x>
- Chaudhary, N., Tuli, M., & Sharda, S. (2015). Fathers. Father – Paternity. In R. E. Tremblay, M. Boivin, RDeV. Peters (eds.), J. L., Roopnarine (topic ed.) *Encyclopedia on Early Childhood Development [online]*, 34-38. Retrieved from: <http://www.child-encyclopedia.com/sites/default/files/dossiers-complets/en/father-paternity.pdf>.
- Cheng, C. D., Volk, A. A., & Marini, Z. A. (2011). Supporting fathering through infant massage. *The Journal of perinatal education*, *20*(4), 200–209. <https://doi.org/10.1891/1058-1243.20.4.200>
- Cowan, P. A., Cowan, C. P., Pruett, M. K., Pruett, K., & Wong, J. J. (2009). Promoting fathers' engagement with children: preventive interventions for low-income families. *J. Marriage Fam.* *71*, 663–679. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2009.00625.x>
- Craig, L., & Mullan, K. (2011). How mothers and fathers share childcare: A cross-national time-use comparison. *American sociological review*, *76*(6), 834-861. <https://doi.org/10.1177%2F0003122411427673>
- Cusick, S. E., & Georgieff, M. K. (2016). The Role of Nutrition in Brain Development: The Golden Opportunity of the "First 1000 Days". *The Journal of pediatrics*, *175*, 16–21. <https://doi.org/10.1016/j.jpeds.2016.05.013>

- Dette-Hagenmeyer, D. E., Erzinger, A. B., & Reichle, B. (2014). The changing role of the father in the family. *European Journal of Developmental Psychology*, 11(2), 129-135. <https://doi.org/10.1080/17405629.2014.883313>
- Di Folco, S., and Zavattini, G. C. (2015). La depressione post-partum nelle madri immigrate: una review della letteratura. *Maltrattamento e Abuso* 17, 55–85. <https://doi.org/10.3280/MAL2015-002007>
- Dimitriadi, S., Aggeli, A., & Papiotis, J. (2016). Exploring father involvement in early childhood. In *20th International Conference of the Association of Psychology and Psychiatry for Adults and Children APPAC 2015* (p. 39).
- Duhn, L. (2010). The importance of touch in the development of attachment. *Advances in Neonatal Care*, 10(6), 294-300. <https://doi.org/10.1097/ANC.0b013e3181fd2263>
- Duygu, A., Handan, A., Gözü, S., Orbak, Z., & Karaca Çifçi, E. (2008). Effectiveness of massage, sucrose solution, herbal tea or hydrolysed formula in the treatment of infantile colic. *Journal of clinical nursing*, 17(13), 1754-1761. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2702.2007.02093.x>
- Esfahani, M. S., Sheykhi, S., Abdeyazdan, Z., Jodakee, M., & Boroumandfar, K. (2013). A comparative study on vaccination pain in the methods of massage therapy and mothers' breast feeding during injection of infants referring to Navabsafavi Health Care Center in Isfahan. *Iranian journal of nursing and midwifery research*, 18(6), 494.
- Farpour-Lambert, N. J., Ells, L. J., Martinez de Tejada, B., & Scott, C. (2018). Obesity and weight gain in pregnancy and postpartum: an evidence review of lifestyle interventions to inform maternal and child health policies. *Frontiers in endocrinology*, 9, 546. <https://doi.org/10.3389/fendo.2018.00546>
- Fegran, L., Helseth, S., & Fagermoen, M. S. (2008). A comparison of mothers' and fathers' experiences of the attachment process in a neonatal intensive care unit. *Journal of clinical nursing*, 17(6), 810–816. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2702.2007.02125.x>
- Felitti, V. J., & Anda, R. F. (2010). The relationship of adverse childhood experiences to adult medical disease, psychiatric disorders, and sexual behavior: Implications for healthcare. In R. Lanius & E. Vermetten (Eds.), *The hidden epidemic: The impact of early life trauma on health and disease* (pp. 77–87). London, England: Cambridge University Press.
- Field T. (2019). Pediatric Massage Therapy Research: A Narrative Review. *Children (Basel, Switzerland)*, 6(6), 78. <https://doi.org/10.3390/children6060078>
- Field, T. (2018). Infant massage therapy research review. *Clinical Research in Pediatrics*. 1(2), 1-9. <https://asclepiusopen.com/clinical-researchin-pediatrics/- volume-1-issue-2/7.pdf>
- Field, T., Diego, M., and Hernandez-Reif, M. (2010). Prenatal depression effects and interventions: a review. *Infant Behav. Dev.* 33, 409–418. <https://doi.org/10.1016/j.infbeh.2010.04.005>
- Flouri, E. (2005). *Fathering and child outcomes*. John Wiley & Sons.
- Fox, S. E., Levitt, P., & Nelson, C. A., 3rd (2010). How the timing and quality of early experiences influence the development of brain architecture. *Child development*, 81(1), 28–40. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.2009.01380.x>
- Franke H. A. (2014). Toxic Stress: Effects, Prevention and Treatment. *Children (Basel, Switzerland)*, 1(3), 390–402. <https://doi.org/10.3390/children1030390>
- Gao, W., Lin, W., Grewen, K., & Gilmore, J. H. (2017). Functional Connectivity of the Infant Human Brain: Plastic and Modifiable. *The Neuroscientist: a review journal bringing neurobiology, neurology and psychiatry*, 23(2), 169–184. <https://doi.org/10.1177/1073858416635986>
- Garmy, P. (2012). Aktuell kunskapsläge om spädbarnsmassage—systematisk litteraturoversikt 2006–2011. *Vård i Norden*, 32(4), 29-33.
- Giallo, R., Cooklin, A., Zerman, N., & Vittorino, R. (2013). Psychological distress of fathers attending an Australian early parenting service for early parenting difficulties. *Clinical Psychologist*, 17(2), 46-55. <https://doi.org/10.1111/j.1742-9552.2012.00044.x>
- Glover, V., O'Donnell, K. J., O'Connor, T. G., & Fisher, J. (2018). Prenatal maternal stress, fetal programming, and mechanisms underlying later psychopathology-A global perspective. *Development and psychopathology*, 30(3), 843–854. <https://doi.org/10.1017/S095457941800038X>

- Gnazzo, A., Guerriero, V., Di Folco, S., Zavattini, G. C., & de Campora, G. (2015). Skin to skin interactions. Does the infant massage improve the couple functioning? *Frontiers in psychology*, 6, 1468. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2015.01468>
- Goldberg, J. S., & Carlson, M. J. (2014). Parents' Relationship Quality and Children's Behavior in Stable Married and Cohabiting Families. *Journal of marriage and the family*, 76(4), 762–777. <https://doi.org/10.1111/jomf.12120>
- Hartanti, A. T., Salimo, H., & Widyaningsih, V. (2019). Effectiveness of Infant Massage on Strengthening Bonding and Improving Sleep Quality. *Indonesian Journal of Medicine*, 4(2), 165–175. <https://doi.org/10.26911/theijmed.2019.04.02.10>
- Hertzman C. (2013). The significance of early childhood adversity. *Paediatrics & child health*, 18(3), 127–128. <https://doi.org/10.1093/pch/18.3.127>
- Jain, S., Kumar, P., & McMillan, D. D. (2006). Prior leg massage decreases pain responses to heel stick in preterm babies. *Journal of paediatrics and child health*, 42(9), 505-508. <https://doi.org/10.1111/j.1440-1754.2006.00912.x>
- Jessee, V., & Adamsons, K. (2018). Father Involvement and Father-Child Relationship Quality: An Intergenerational Perspective. *Parenting, science and practice*, 18(1), 28–44. <https://doi.org/10.1080/15295192.2018.1405700>
- Jia, R., & Schoppe-Sullivan, S. J. (2011). Relations between coparenting and father involvement in families with preschool-age children. *Developmental psychology*, 47(1), 106–118. <https://doi.org/10.1037/a0020802>
- Keller, M.K. & Rehm, M. (2015). A qualitative case study: fathers' experiences massaging their infants. *Journal of Behavioural and Social Sciences*, 2, 29-39.
- Kennedy, J. H., & Kennedy, C. E. (2004). Attachment theory: Implications for school psychology. *Psychology in the Schools*, 41(2), 247-259. <https://doi.org/10.1002/pits.10153>
- Kim, M., Kang, S. K., Yee, B., Shim, S. Y., & Chung, M. (2016). Paternal involvement and early infant neurodevelopment: the mediation role of maternal parenting stress. *BMC pediatrics*, 16(1), 212. <https://doi.org/10.1186/s12887-016-0747-y>
- Kuruville, S., Bustreo, F., Kuo, T., Mishra, C. K., Taylor, K., Fogstad, H., Gupta, G. R., Gilmore, K., Temmerman, M., Thomas, J., Rasanathan, K., Chaiban, T., Mohan, A., Gruending, A., Schweitzer, J., Dini, H. S., Borrazzo, J., Fassil, H., Gronseth, L., Khosla, R., ... Costello, A. (2016). The Global strategy for women's, children's and adolescents' health (2016-2030): a roadmap based on evidence and country experience. *Bulletin of the World Health Organization*, 94(5), 398–400. <https://doi.org/10.2471/BLT.16.170431>
- Lamb M. E. (2010). *The role of the father in child development (5th ed.)*. Hoboken, NJ: John Wiley
- Lamb, M. E. (2000). The history of research on father involvement: An overview. *Marriage & family review*, 29(2-3), 23-42. https://doi.org/10.1300/J002v29n02_03
- Lau, R., & Hutchinson, A. (2020). A narrative review of parental education in preparing expectant and new fathers for early parental skills. *Midwifery*, 84, 102644. <https://doi.org/10.1016/j.midw.2020.102644>
- Lindensmith R. (2018). Interventions to improve maternal-infant relationships in mothers with postpartum mood disorders. *MCN. The American journal of maternal child nursing*, 43(6), 334–340. <https://doi.org/10.1097/NMC.0000000000000471>
- Machel G. (2017). Good early development-the right of every child. *Lancet (London, England)*, 389(10064), 13–14. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(16\)31700-7](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(16)31700-7)
- Maggi, S., Irwin, L. J., Siddiqi, A., & Hertzman, C. (2010). The social determinants of early child development: an overview. *Journal of paediatrics and child health*, 46(11), 627–635. <https://doi.org/10.1111/j.1440-1754.2010.01817.x>
- Márquez, F., Lucchini, C., Bertolozzi, M. R., Bustamante, C., Strain, H., Alcayaga, C., & Garay, N. (2019). Being a first-time father. Their experiences and meanings: A Qualitative Systematic Review. *Revista chilena de pediatría*, 90(1), 78–88. <https://doi.org/10.32641/rchped.v90i1.821>

- McBride, B. A., & Mills, G. (1993). A comparison of mother and father involvement with their preschool age children. *Early childhood research quarterly*, 8(4), 457-477. [https://doi.org/10.1016/S0885-2006\(05\)80080-8](https://doi.org/10.1016/S0885-2006(05)80080-8)
- McClure, V. (2001). *Infant Massage: A Handbook for Loving Parents*, Souvenir Press.
- Moyer-Mileur, L. J., Hale, S., Slater, H., Beachy, J., and Smith, S. L. (2012). Massage improves growth quality by decreasing body fat deposition in male preterm infants. *J. Pediatr.* 3476, 991–992. <https://doi.org/10.1016/j.jpeds.2012.08.033>
- Mountain, G., Cahill, J., & Thorpe, H. (2017). Sensitivity and attachment interventions in early childhood: A systematic review and meta-analysis. *Infant behavior & development*, 46, 14–32. <https://doi.org/10.1016/j.infbeh.2016.10.006>
- Mrljak, R., Arnsteg Danielsson, A., Hedov, G., & Garmy, P. (2022). Effects of Infant Massage: A Systematic Review. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(11), 6378. <https://doi.org/10.3390/ijerph19116378>
- National Collaborating Centre for Mental Health (UK)(2015). *Children's Attachment: Attachment in Children and Young People Who Are Adopted from Care, in Care or at High Risk of Going into Care*. London: National Institute for Health and Care Excellence (UK); 2015 Nov. (NICE Guideline, No. 26.) 2, Introduction to children's attachment. Available from: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK356196/>
- Nyqvist, K. H., Anderson, G. C., Bergman, N., Cattaneo, A., Charpak, N., Davanzo, R., ... & Pallás-Allonso, C. (2010). Towards universal kangaroo mother care: recommendations and report from the first European conference and seventh international workshop on kangaroo mother care. *Acta paediatrica*, 99(6), 820-826. <https://doi.org/10.1111/j.1651-2227.2010.01787.x>
- Opondo, C., Redshaw, M., Savage-McGlynn, E., & Quigley, M. A. (2016). Father involvement in early child-rearing and behavioural outcomes in their pre-adolescent children: evidence from the ALSPAC UK birth cohort. *BMJ open*, 6(11), e012034. <https://doi.org/10.1136/bmjopen-2016-012034>
- Pakaluk, C. R., & Price, J. (2020). Are mothers and fathers interchangeable caregivers? *Marriage & Family Review*, 56(8), 784-793. <https://doi.org/10.1080/01494929.2020.1778318>
- Panter-Brick, C., Burgess, A., Eggerman, M., McAllister, F., Pruett, K., & Leckman, J. F. (2014). Practitioner review: Engaging fathers--recommendations for a game change in parenting interventions based on a systematic review of the global evidence. *Journal of child psychology and psychiatry, and allied disciplines*, 55(11), 1187–1212. <https://doi.org/10.1111/jcpp.12280>
- Parke R. D. (2002). Fathers and families In M. H. Bornstein (Ed.), *Handbook of parenting: Being and becoming a parent (Vol. 3, pp. 27–73)*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Paulson, J. F., Dauber, S., & Leiferman, J. A. (2006). Individual and combined effects of postpartum depression in mothers and fathers on parenting behavior. *Pediatrics*, 118(2), 659–668. <https://doi.org/10.1542/peds.2005-2948>
- Pillai Riddell, R. R., Racine, N. M., Turcotte, K., Uman, L. S., Horton, R. E., Din Osmun, L., & Gerwitz-Stern, A. (2012). Cochrane Review: Non-pharmacological management of infant and young child procedural pain. *Evidence-Based Child Health: A Cochrane Review Journal*, 7(6), 1905-2121. <https://doi.org/10.1002/ebch.1883>
- Porreca, A., Parolin, M., Bozza, G., Freato, S., & Simonelli, A. (2017). Infant massage and quality of early mother-infant interactions: Are there associations with maternal psychological wellbeing, marital quality, and social support? *Frontiers in Psychology*, 7. <https://doi.org.10.3389/fpsyg.2016.02049>
- Psychogiou, L., Legge, K., Parry, E., Mann, J., Nath, S., Ford, T., & Kuyken, W. (2016). Self-compassion and parenting in mothers and fathers with depression. *Mindfulness*, 7, 896–908. <https://doi.org/10.1007/s12671-016-0528-6>
- Ramchandani, P. G., Domoney, J., Sethna, V., Psychogiou, L., Vlachos, H., & Murray, L. (2013). Do early father-infant interactions predict the onset of externalising behaviors in young children? Findings

- from a longitudinal cohort study. *Journal of child psychology and psychiatry, and allied disciplines*, 54(1), 56–64. <https://doi.org/10.1111/j.1469-7610.2012.02583.x>
- Ramchandani, P. G., Stein, A., O'Connor, T. G., Heron, J., Murray, L., & Evans, J. (2008). Depression in men in the postnatal period and later child psychopathology: a population cohort study. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 47(4), 390–398. <https://doi.org/10.1097/CHI.0b013e31816429c2>
- Rustica J. G., & Abbott D. (1993). Father involvement in infant care: Two longitudinal studies. *International Journal of Nursing Studies*, 30(6), 467–476 [https://doi.org/10.1016/0020-7489\(93\)90018-P](https://doi.org/10.1016/0020-7489(93)90018-P)
- Sarkadi, A., Kristiansson, R., Oberklaid, F., & Bremberg, S. (2008). Fathers' involvement and children's developmental outcomes: a systematic review of longitudinal studies. *Acta paediatrica (Oslo, Norway: 1992)*, 97(2), 153–158. <https://doi.org/10.1111/j.1651-2227.2007.00572.x>
- Schore, J. R., & Schore, A. N. (2008). Modern attachment theory: The central role of affect regulation in development and treatment. *Clinical social work journal*, 36(1), 9–20. <https://doi.org/10.1007/s10615-007-0111-7>
- Seidman, G., Unnikrishnan, S., Kenny, E., Myslinski, S., Cairns-Smith, S., Mulligan, B., & Engmann, C. (2015). Barriers and enablers of kangaroo mother care practice: a systematic review. *PloS one*, 10(5), e0125643. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0125643>
- Sethna, V., Murray, L., Netsi, E., Psychogiou, L., & Ramchandani, P. G. (2015). Paternal depression in the postnatal period and early father-infant interactions. *Parenting, science and practice*, 15(1), 1–8. <https://doi.org/10.1080/15295192.2015.992732>
- Seyyedrasooli, A., Valizadeh, L., Hosseini, M. B., Asgari Jafarabadi, M., & Mohammadzad, M. (2014). Effect of Vimala massage on physiological jaundice in infants: a randomized controlled trial. *Journal of caring sciences*, 3(3), 165–173. <https://doi.org/10.5681/jcs.2014.018>
- Shoghi, M., Sohrabi, S., & Rasouli, M. (2018). The effects of massage by mothers on mother-infant attachment. *Alternative therapies in health and medicine*, 24(3), 34–39.
- Shonkoff, J. P., Garner, A. S., Siegel, B. S., Dobbins, M. I., Earls, M. F., McGuinn, L., ... & Committee on Early Childhood, Adoption, and Dependent Care. (2012). The lifelong effects of early childhood adversity and toxic stress. *Pediatrics*, 129(1), 232–246. <https://doi.org/10.1542/peds.2011-2663>
- Shonkoff, J. P., Richter, L., van der Gaag, J., & Bhutta, Z. A. (2012). An integrated scientific framework for child survival and early childhood development. *Pediatrics*, 129(2), e460–e472. <https://doi.org/10.1542/peds.2011-0366>
- Takeuchi, M. S., Miyaoka, H., Tomoda, A., Suzuki, M., Liu, Q., & Kitamura, T. (2010). The effect of interpersonal touch during childhood on adult attachment and depression: a neglected area of family and developmental psychology? *Journal of Child and Family Studies*, 19(1), 109–117.
- Traub, F., & Boynton-Jarrett, R. (2017). Modifiable resilience factors to childhood adversity for clinical pediatric practice. *Pediatrics*, 139(5). <https://doi.org/10.1542/peds.2016-2569>
- Tsaousis, I., Giovazolias, T., & Mascha, K. (2012). Translation and Psychometric Properties of the Child Parental Acceptance-Rejection Questionnaire (PARQ) - Short Form in Greek. In K.J. Ripoll Nunez, A.L. Comunian, & C.M. Brown, (Eds). *Expanding Horizons: Current Research on Interpersonal Acceptance*. (pp. 215-228). Brown Walker Press.
- Underdown, A. (2009). *The power of touch: exploring infant massage*. In J. Barlow & P.O. Svanberg (eds.) *Keeping the baby in mind: infant mental health in practice*. Routledge, pp. 17-28.
- Underdown, A., & Shai, D. (2014). Infant massage: Is the medium the message. *International Journal of Birth and Parenting Education*, 2(1), 27-30.
- Underdown, A., Barlow, J. & Stewart-Brown, S. (2010). Tactile stimulation in physically healthy infants: results of a systematic review, *Journal of Reproductive and Infant Psychology*, 28:1, 11-29, <https://doi.org/10.1080/02646830903247209>
- Underdown, A., Norwood, R., and Barlow, J. (2013). A realist evaluation of the processes and outcomes of infant massage programs. *Infant Mental Health J.* 34, 483–495. <https://doi.org/10.1002/imhj.21408>

- UNICEF, (n.d.). *Early childhood development*. <https://www.unicef.org/early-childhood-development>
- Van den Dries, L., Juffer, F., Van IJzendoorn, M. H., & Bakermans-Kranenburg, M. J. (2009). Fostering security? A meta-analysis of attachment in adopted children. *Children and youth services review*, 31(3), 410-421. <https://doi.org/10.1016/j.chidyouth.2008.09.008>
- Varela, N., Munoz, P., Tessier, R., Plata, S., & Charpak, N. (2014). Indian fathers and their premature baby-an early beginning: a pilot study of skin-to-skin contact, culture and fatherhood. *Fathering*, 12(2), 211+. <https://link.gale.com/apps/doc/A381947383/AONE?u=anon~446d05c&sid=googleScholar&xid=5ed5c7d1>
- Veríssimo, M., Santos, A. J., Vaughn, B. E., Torres, N., Monteiro, L., & Santos, O. (2011). Quality of attachment to father and mother and number of reciprocal friends. *Early Child Development and Care*, 181(1), 27-38. <https://doi.org/10.1080/03004430903211208>
- Winston, R., & Chicot, R. (2016). The importance of early bonding on the long-term mental health and resilience of children. *London journal of primary care*, 8(1), 12–14. <https://doi.org/10.1080/17571472.2015.1133012>
- Wood, J. J., & Repetti, R. L. (2004). What gets dad involved? a longitudinal study of change in parental child caregiving involvement. *Journal of Family Psychology*, 18(1), 237–249. <https://doi.org/10.1037/0893-3200.18.1.237>
- Wright, B., & Edginton, E. (2016). Evidence-based parenting interventions to promote secure attachment: findings from a systematic review and meta-analysis. *Global pediatric health*, 3. <https://doi.org/10.1177/2333794X16661888>
- Zvara, B. J., Schoppe-Sullivan, S. J., & Dush, C. M. (2013). Fathers' involvement in child health care: associations with prenatal involvement, parents' beliefs, and maternal gatekeeping. *Family relations*, 62(4), 649–661. <https://doi.org/10.1111/fare.12023>

Evangelia Tserpeli, Psychologist, IAIM Certified Infant Massage Instructor, PhD student National and Kapodistrian University of Athens, evtserpeli@outlook.com
Dr. Konstantinos Christos Daoultzis, Panteion University, daoultzis@panteion.gr